

Народна библиотека
'РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ'

30 CP 94(497.11)

БОРОВИЋ В.

Уједињење

600000177

COBISS

ПЕЏОЗАН

8p. 3970

C VIII

Уједињење

НАРОДНО ДЕЛО

ЧУВАЈТЕ КЊИГУ!

a/177

94(497.11)

4.497 j

Презиме и име писца,

dz. Brachyozohus

НАСЛОВ ДЕЛА

Uegruwe

Место и год. издањя

Десять 1928

[illegible]

J. M. K. 321

НАРОДНО ДЕЛО

УРЕЂУЈЕ

П. М. ПЕТРОВИЋ

ЧИТАОНИЦА
ОМЛАДИНСКЕ ЗАДРУГЕ

за кредит и штедњу

Бр. 28

— ЛЕСКОВАЦ —

УЈЕДИЊЕЊЕ

НАПИСАО

Д-р ВЛАДИМИР ЂОРОВИЋ

ПРОФЕСОР УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ.

1928

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВЦА
БР. 6524 9.497.1
СТРУЖА

УПРАВА И АДМИНИСТРАЦИЈА

НАРОДНОГА ДЕЛА

БЕОГРАД, КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ УЛ. БР. 52.

ПРВИ ДЕО

I. СРПСКА ДРЖАВНА МИСАО ДО XIX ВЕКА

I.

Потпуно свестан српски државни систем или, простије речено, српску државну мисао први је створио Стеван Немања. То су осећали, веома рано и сасвим јасно, већ његови непосредни наследници, који су у њему са поносом гледали „сакупитеља изгубљених крајева отачаства“, а још више његово даље потомство. За широки круг српских средњовековних летописаца српска историја уопште и почиње са Немањом; све што је било пре њега потонуло је у маглу заборава и сматрало се као нешто мутно, нестално и нимало сјајно.

Значај Немањине појаве доиста је велики. Пре њега, српска држава, разбијена у више јединица, долазила је до неког већег значаја само изузетно, силним напором неког активног појединца (Часлав) или вештим искоришћавањем неприлика суседних земаља (Бодин); али, трајнијег замаха и дубље унутрашње заједнице у тим државним творевинама није било. Оне су постојале привремено, са кратким дахом; и исто онако како су се брзо дизале, оне су се исто тако брзо и распадале. Противности, које су постојале између појединих српских покрајина, доводиле су често до сукоба, понекад веома сурових; свест о националној заједници није постојала, а етничка јављала се само онда кад би се и сувише непосредно осетио општи притисак туђина. Нешто што би ближе спајало географски иначе готово природно одвојене наше поједине области није још било нађено и једно време чинило се чак као и да не може да се нађе. Личне, породичне и племенске противности биле су појачане противностима у култури и духовној оријентацији;

страсти су рашириване за читаве десетине година, и унутрашње сређивање место да се током времена ојача било је све више разривано. Класичан пример за то, који испуњава целу српску историју у првој половини XII века, даје борба између две наше покрајине, Рашке и Зете.

Приморска Зета, са много романског елемента и под непосредним и веома јаким утицајем западне културе, била је у основи својој сасвим друкчија од брђанске и конзервативне Рашке и противности између њих развиле су се у дуго и крваво супарништво о превласт међу Србима. Зета је била прва наша покрајина која је ушла у дубље везе са Римом и Италијом; у њој се првој јављају државне организације западног типа; ту је са Баром прва организација католичко - латинског духовништва и апсолутна превласт латинског језика и западног обреда. Позната је ствар да у унутрашњости, близу Подгорице, кад се родио Немања, на почетку XII века, није било православних свештеника и да је новорођени крштен у римокатоличкој вери. Зета је од средине XI века показивала један јачи замах: срушила врховну византиску власт и под Бодином успела да стекне хегемонију над свима осталим српским земљама. Доста брзо, још пред крај Бодинова живота, та њена превласт пада и место ње се постепено али осетно диже Рашка. У склопу гора старе Херцеговине, од Неретве до Новог Пазара, са средиштем око Лима и Ибра, у тешко приступачним планинама, где се развијао горштачки култ слободе и старо племенско наслеђе народног језика и патријархалног морала, рашка племена беху много друкчија од приморских и у

битности више способна за једну чвршћу народну акцију. Она се развијаху споро, али стално. У Рашкој беху и иначе услови за солидан развој: национално у главном чиста; доста удаљена од сваког непосредног утицаја и са истока и са запада и по томе мање изложена да потпадне под само једну врсту културног опредељивања; својим планинама довољно заштићена од сваког завојевања, које би ишло до потпуног народног подјармљивања. Ну, оно што је поред свега тога било најважније, то је несумњиво географски положај Рашке, у склопу осталих српских земаља. Никад и нигде перифериске области нису могле постати државно и национално средиште. С тога, понајвише, Зета није могла добити трајно водство; с тога је, по нашем мишљењу, била без дужег даха и стара хрватска краљевина на Приморју. Рашка је била у средишту српских насеља. Иза ње, до Саве, Пливе и Цетине, беху јака српска племена и насеља; на југу, све до мора, исто тако. На северу већ су Немањини претци држали чачански крај, а српска насеља допираху до велике моравске долине. Топлицу и крај око ње имао је Немањин отац. Једино према Косову и југоистоку граница беше отворена; али, и тамо је пут водио у своја словенска насеља. Положај Рашке био је према томе најподеснији за акцију. Њена племена, по својој природној експанзији, могла су као планинске лавине да се спусте у суседне долине и завладају њима; а по невољи планине им беху згодна склоништа за чекање бољег часа.

Немања је јасно оценио значај Рашке и њеног елемента за стварање једне чврсте државе. Ради тога он њу узима као средиште своје акције, а вероватно ради тога прима и веру источног обреда, више популарну у овим крајевима с тога што је беху проповедали маћедонски словенски свештеници, ученици и последници Ћирила и Методија. У дугом низу од неких двадесет година (1168.—1190.) Немањи је пошло за руком да сјајно искористи тај средишни положај Рашке и да своја освајања упуту у сва три главна

правца, којима се доцније развијала српска држава: према Тимоку, низ Косово и према мору. За његове владе нестало је потпуно самосталне зетске државе; дуго завађене две наше главне области тога времена сједињују се под његовом моћном руком. „Сакупитељ изгубљених крајева отачаства“ дао је тако прву потребну основу за ужу сарадњу дотле растурених српских области: *довео их је под једну власт и присилио их на заједнички живот.*

Другу битну основу за одржање Немањине творевине извршио је Св. Сава. Немања је, истина, уклонио зетску династију и Зету подвргао врховној власти Србије; али, он не беше учинио ништа више да те две области тешње приближи једну другој. Напротив. Кад је, одрекавши се власти 1195., на рашки престо поставио свога сина Стевана, византиског царског зета, а старијем Вукану дао на управу Зету, Немања је створио могућност да наново оживи стара распра. Том поделом земља се поново распала у два своја разна саставна елемента. Да ће Вукан послушати очев савет и признати власт млађег брата било је мало вероватно; а не учини ли то, као што је био случај, ствари су се поново враћале у опасни вртлог ранијих сукоба. Тако је и било. Вукан је одмах, искоришћавајући супарничке традиције Зете, тражио везе са папом и ушао у један савез са Мађарима. Ту опасну борбу између браће, која је поново добила карактер борбе за превласт Рашке или Зете, угушили су суседи и доцније Св. Сава.

Друга опасност, која је у то време могла бити од тежих последица по Србију, беше образовање Латинског Царства у Цариграду (1204.) и утицај западних елемената на читаво њено суседство. Папин легат венчао је већ 1205. краљевском круном бугарског владара Калояна; исте године дошао је Дубровник под млетачку врховну власт; у Зети се Вуканов син Ђорђе, 1208., заклео на верност дуждевој држави. Под утицајем свега тога колеба се

и Стеван Немањић. Он још раније беше отерао своју прву жену, византиску принцезу, и сад је, да створи потребне везе са западом, узео једну унуку млетачког дужда Дандола. Преко својих нових пријатеља и преговорима са Римом успео је, најпосле, да и он од папе добије краљевску круну и да га њом венча папин легат 1217. године.

Св. Сава, трећи Немањин син, који је провео младост у Светој Гори и био сав запојен духом источне византиске теологије, није, природно, мирно могао гледати такав развој догађаја у Србији. Борба између браће у знаку православља и католичанства њему беше отворила очи, да види тежиште домаћег зла; обраћање Стеваново западу појачало је само страх од западног утицаја и уверење да се тим из темеља подрива оно што је Немања створио. Сава је јасно уочио да није било доста довести само наше разне покрајине под једну власт, него да тим покрајинама треба дати и један дух. Као верско лице, и то као верско лице Средњег Века, он је ту јединственост духа мислио да постигне само јединственошћу вере. За њ, образована на истоку, није било сумње којој се вери има дати првенство; уосталом, ту је већ пример Немањин, који је довољан да покаже у ком се правцу има наставити почета политика. По Савиној замисли, Србија је требала постати јединствена православна држава, у којој ће вера бити спајајући елеменат свих племена и покрајина и онемогућити понављање сукоба, какви беху они између Рашке и Зете, односно између православља и католичанства. Сава с тога одлучује, да организује самосталну српско-православну цркву у народној држави и да тој организацији, коју ће он сам створити, повери рад на општем народном прибирању и консолидацији. У том циљу, а са одобрењем братовљевим, који је приметио политичко опадање латинства на Балкану, Сава одлази у Никеју. Тамо је било привремено седиште цара и патријарха Византије. Савин долазак на никејски двор примљен је веома лепо. На двору и

Стеван Немања

у патријаршији с болом су гледали латинске витезове у поносном Цариграду и налазили да су Савине тужбе на Латине и искрене и оправдане; а у Србима мислили су да ће наћи новог савезника против мрског наметника. Савина молба да Срби добију своју самосталну цркву била је лако одобрена; а за главу те цркве одређен је и од цара и од патријарха сам Св. Сава као најзгоднија и њима од раније добро позната и поуздана личност (1219. год.).

Организаторски рад Савин био је веома енергичан. Он је, пре свега, тој организацији дао чист национални карактер. Грка владику, кога је затекао у Призрену, свргнуо је и на место њега поставио Србина, свог ученика, односно свог човека. И то није једина црта његове борбености. Кад погледамо списак његових осам новооснованих епископија, видимо јасно да је некима од њих постављен посебни задатак. Према Босни, у старој Рашкој, његова је епископија потпуно на граници, у Дабру на Лиму, и имала је да дејствује против босанских богумила. У Хуму, према католичким приморским елементима, он оснива епископију у Стону, готово потпуно на перифе-

рији, са одлуком верске активности у томе крају, и то, по свој прилици, не само за верску одбрану. Та је намера још очевиднија према месту епископије зетске. Најјужнија, она је дошла у приморје, на Превлаку, у Боку Которску, где је имала да паралише рад которског бискупа и дубровачке архиепископије. Свестан поверене му мисије, први епископ зетски подиже манастир св. Николе на отоку Врањини, у Скадарском Језеру, а после се дижу манастири у Скадру и под улцињским градом. У раније време и православни су манастири били подвргнути надзору католичког барског надбискупа; после Савине акције тај се утицај мења, ма да не одвише видно, и већ у Душаново време извесни католички свештеници у северној Албанији постају поданици православних манастира.

Српску државну мисао немањићске династије створио је, дакле, физички Немања, а духовно Сава. Потпуну свесност и доследност његова рада очигледно карактеришу ове чињенице. Прво, што у српској хијерархији хоће само Србе, знајући да се само на њих може потпуно поуздати као на пријатеље слободне српске државе. Друго, активност према иноверцима; према богумилима и нарочито католицима. Са тим у вези је и треће. Да учврсти и саму династију у Немањиној и својој традицији, да искључи сва колебања и спречи нове вукановско-стевановске сукобе, он свога брата Предислава намењује за свог другог наследника (Сава II), хотећи тим још и да угледом и примером династије делује на туђе елементе. Расцепкане српске државе, са разнородним културама, гложиле би се и сатирале међусобно, да их није сјединила несаломљива воља Немањина; али, да није било Савина рада, оне би се опет, после престанка Немањина, вратиле на старо такмичење и бориле или до новог Немање или до неке опасне катастрофе. Сава је то предвидео и спречио. Свештенство је радило по једном даном плану — стари биографи наглашују да је Сава на све епископске столице поставио своје уче-

нике — и створеном традицијом у начину рада и успело да је очува кроз читаву нашу историју. Национално, односно етничко јединство, колико је уопште постојало, било је недовољно свесно и не би спречило да и даље долази до онаквих сукоба какви беху они између Рашке и Зете, односно између католичанства и православља. Верско јединство било је у она времена једина спона од дејства и, захваљујући Савином раду, оно је доиста и деловало.

II.

Под Немањом створена српска држава показала се као стабилна. Она се развијала стално и поступно, за дуг низ година без имало неприродних скокова. Од 1217. она је краљевина и њен углед очевидно расте исто као и њена снага. Нарочито се од друге половине XIII века развијају њена финансиска средства откривањем и експлоатисањем богатих сребрних рудника. Тада се за новостворену државу јавља и домаћа ознака *Србија*, први пут у црквеној служби преносу тела Св. Саве у Милешево (6. маја 1237.)

Груписање области са српским становништвом које су дотле или биле под туђином или живеле, бар деломично, засебним животом, око Рашке и њеног владара, вршило се готово као по неком плану. Под Драгутином је привремено дошла у ближу везу са Србијом североисточна Босна са Мачвом и Сремом. Са Милутином почело је систематско ширење Срба према вардарској долини, пошто је моравска већ одавно била у њиховој власти, и од краја XIII века Скопље постаје престони град ојачане државе. На североистоку под српску власт долази рудама богато Браничево. У великој одлучној битци на Велбужду (1330.) српска војска је одлучно поразила Бугаре, потисла их потпуно од Македоније и учинила Бугарску све до пада под Турке балканском државом другог реда. Са Милутином и Дечанским Србија се очито развија у правцу да постане прва сила на Балкану.

Под Душаном она то и постаје. Полутрула Византија давала је ути-

Хилендар.

сак државе која се распада сама и чијој болести нема лека; другог такмаца на Балкану у то време за Србе није ни било. Као некад што је бугарски принц Симеон, проводећи детињство у Цариграду, изблиза сагледао беду босфорских господара и створио у души одлуку да тај оболели организам замени свежом снагом свог племена, тако је и Душан имао довољно прилике, да, као млади византиски заточеник у Цариграду, позна трулеж врховне управе царства и да се увери како су слаби темељи на којима се оно држи. Снажан, телом и духом, са вољом, у којој је било и варварске суровости и незазирања од крајњих средстава, али која је увек знала шта хоће и увек имала истрајности да то што хоће постигне и натури, он је брзо и одлучно ишао за циљем, да у вођењу Балкана Србијом замени Византију. Под његовим ударцима падале су, као у песми, читаве земље и градови. У кратком размаку од непуних петнаест година он је одузео Византији готово читав западни Балкан до линије маричко-солунске.

Он је са поносом могао 1345. да јавља млетачком дужду, како је постао „господар готово читавог царства ромејског“, и да на Васкрс идуће године овенча своју победничку главу царском круном. Српска држава дошла је тим до врхунца своје политичке моћи. На читавом Балкану не беше више никог ко би јој могао оспорити власт. Али, у том наглom успеху био је и заматак пропасти. Душан је, опијен победама, обухватио далеко већи круг од оног који би био могућ да се приљуби и асимилије новој држави. Његова освајања донела су готово више земље од оног што је већ имао. И, што је још важније, донела су туђ елеменат. Српска држава, ма да није била млада, није, ипак, имала још ни довољно вештине ни довољно времена да у нове покрајине унесе свој дух; а то и иначе није било лако. Грчки елеменат, са својом надмоћнијом и дужом културом, могао је бити политички савладан, али не и духовно; а нарочито не онда, кад је он у састав нове државе улазио у веома великом броју и у многим областима

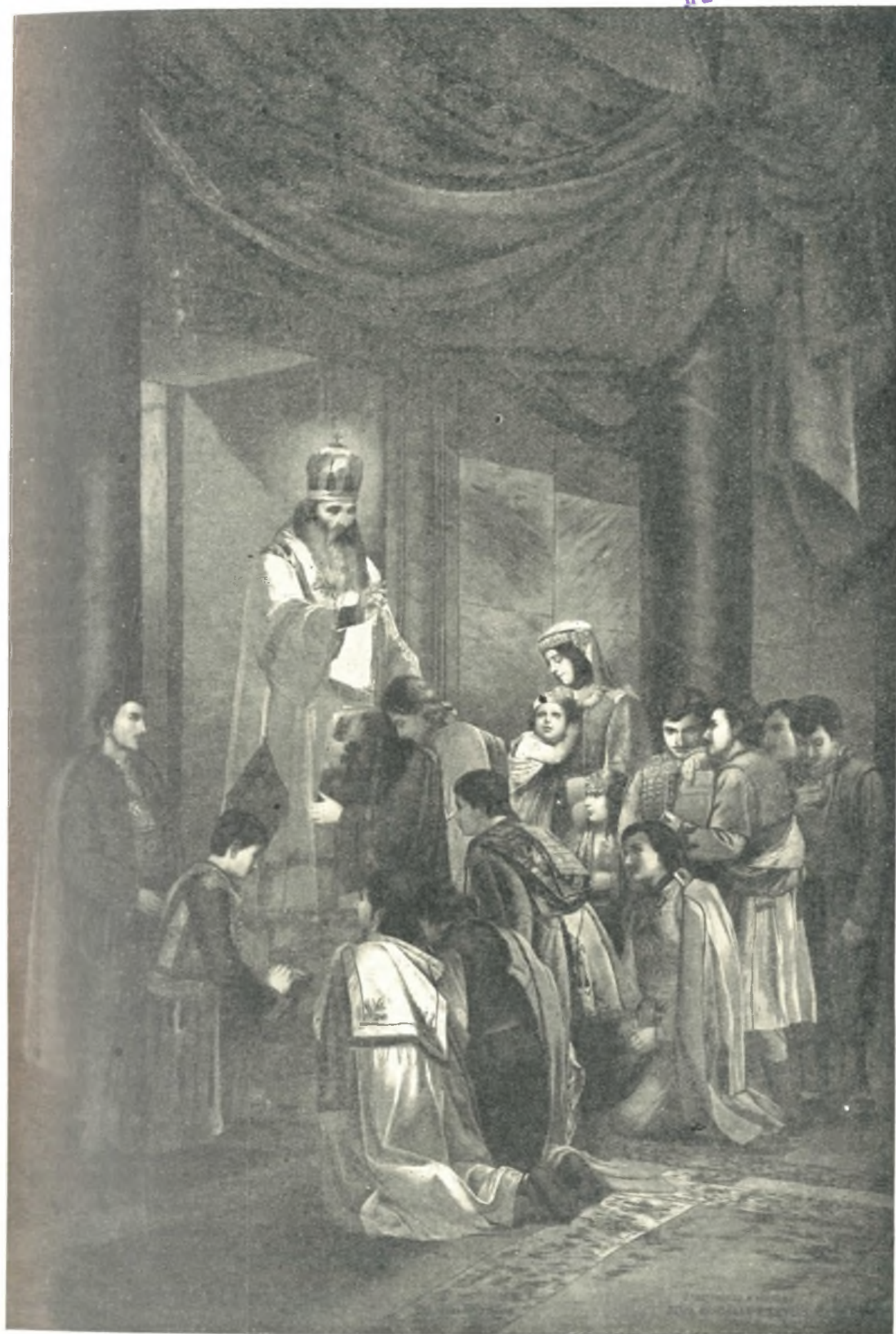
био дакело претежнији од словенског. После, те су земље биле освојене, а не придружене; у њима је остао јак траг старе припадности и осећања за њу, и оне су биле покорне само дотле док су веровале да би сваки покушај трзања био у крви угушен. Најзад, при таквој наглој активности централна државна власт морала је да слаби; једно с тога што је цар, носилац те власти, био заузет војним покретима и једва доспевао да обрати пажњу и на унутрашњу организацију; а друго с тога што је толика раширеност, у оно време слабих веза и тежих комуникација, онемогућавала лак преглед и непосредан надзор. Последица тога беше јачање појединих обласних господара, развијање извесних центрифугалних тенденција и на крају распадање државе у покрајинске јединице. Том свему дошла је као храна нагла смрт Душанова, у његовој пуној мушкој снази, и апсолутна неспособност његова наследника.

Међу савременицима у читавој појави Душановој гледало се нешто велико, али при том и нешто језиво. Све је ишло сувише брзо да би испало довољно добро. Велики успех као да је помрачавала слутња несреће. Клетва цариградског патријарха, ма да потекла из себичних мотива, чинила се у извесним круговима као осетан притисак те коби. Међу последницима, међутим, Душанова појава изазивала је усхићење. У време тешких дана робовања и нарочито у романтичарском патриотизму XIX века Душан се славио не само с тога што је то био први наш цар, што је освојио големе земље и градове и што је Србији дао прво место међу балканским државама, — него још више с тога што је он представљао способност наше расе за нешто веома велико и што јој је давао утеху да смо и ми, понесени полетом јачих вођа, могли исписати неколико страница историје равних најбољима код других народа.

Брзо развијена, Душанова држава почела је брзо и да пропада. Петнаест година требало је њему да од младог зетског краља постане моћни цар (1331—1346.); а тачно

петнаест година (1355.—1371.) требало је од његове смрти па до маричке катастрофе и нестанка немањихке династије. Разбијена у неколико малих области, нејаких по властитој снази не само за дела већег обима него и за успешан отпор против силног турског завојевача, Србија се држала у тешком напору још једно столеће, а извесне њене земље и нешто мало дуже; али, не више као држава смелих планова за будућност, него као болесник који се грчевито хватао да очува живот.

Био је само још један покушај, и то сасвим нов и ван дотадашње наше државне традиције, да се образује нова једна државна творевина са нашим средишним елементом. Подстрек је долазио из Босне, из једне наше области која је још од средине XII века изишла из српске државне заједнице и живела засебним животом. Од владања краља Драгутина у североисточној Босни и удаје његове кћери у династију Котроманића, у Босни је створена извесна веза између обе владајуће куће и са тим могућност да се једног дана са те стране ухвати нит немањихке традиције. Довољно ојачана за владе Стевана II Котроманића, босанска држава је осећала потребну меру снаге да у једном тешком часу српске државне кризе предузме на себе улогу вођа. Твртко Котроманић долази на власт две године пре смрти Душанове и има довољно прилике да сагледа све недаће његових наследника и све мане читавог државног склопа његова времена. По смрти Урошевој и пошто је савладан погранични династа између Босне и Србије, жупан Никола Алтомановић, јавља се Твртко као најозбиљнији претендент на „престо мојих прародитеља, госпode српске“. У Милешеву, на гробу Св. Саве, 1377. године он ставља на главу круну Немањиха. Његов политички програм био је много простији од Душановога и са народног гледишта много непосреднији. Место империјалистичких тежњи према Цариграду и туђем подручју, у Твртка се јавила мисао да створи државу од нашег народног елемента. По

Свети Сава благосиља Српчад.

свом средишном положају у српско-хрватским земљама Босна му се чинила као предодређена да постане стожер нове државе. Око ње требале су да се групишу све српске земље, свеједно да ли као савезне државе или као покрајинске области. Кнез Лазар, видећи потребу стварања веће заједнице за борбу са Турцима, разумева тачно жеље Тврткове, не протестује против његове краљевске круне и постаје му један од најближих савезника. Нова држава, чији се господар звао „краљ Србљем, Босни и Приморју“, ширила се и према западу. Искористивши nerede настале у Мађарској после смрти краља Људевита, Твртко је освојио највећи део Далмације и 1390. год. својој титули додао је и нове атрибуте: краља Далмације и Хрватске. Тврткова држава била је, према томе, национална, српско-хрватска. Она само није била јединствена по схватањима ондашњег времена. У њој се укрштаху три вере: православна, богумилска и католичка, и три елемента, развијана под три политичко - културне традиције, под приморском, босанском и рашком. Случај Тврткова спајања држава био је у многим сличан Немањиним: унутрашњи саставни елемент државе био је истог племена али разних култура. Значи, дужим систематским радом и ту, само сад вероватно са нешто више тешкоћа, могао је да се постигне скоро исти резултат, који се постигао и раније. Али, на жалост, за то не би времена. Већ 1391. године Твртко је покојник. Његова крупна личност, која би могла да натури извесна решења и да утиче са енергичном доследношћу, била је осамљена и недовољно схваћена, и са њим, као и са Душаном, лежу у гроб сви наши планови о нечем већем.

III.

Када је пала и последња српска држава на крају XV века, једини носилац старих државних традиција беше свештенство српске цркве, а једини видни помен старе славе и бољих дана прошлости поносне задужбине владарске.

Сав сјај српске православне цркве створила је династија Немањића. Она је акцијом Св. Саве, после Немањина учвршћивања државног средишта у Рашкој, обезбедила тој цркви првенство над свима осталима у држави; она је изагнала јеретике и била кула православља и учинила га државном вером; она је најзад учешћем својих многих чланова у хијерархији и калуђерству створила посебне интимне везе са клиром и ушла потпуно у његов круг. Највећи успон владалачке снаге прати и највећи успон цркве. Уз царство се диже и патријаршија. Колико је баш она била осећана као државна потреба и доцније, кад се под ударцима несрећа стало сумњати у корист царства, види се најбоље по том што није упуштена као цена за измирење са цариградском патријаршијом, 1375. године. Штедри поклони, богата имања и сва пажња према манастирима трајали су док је било старих владалаца. Касније, свега тога видно нестаје и некад нарочито штовани свештенички сталеж осећа сву тежину нестанка тог свог моћног ослонаца. Стари летописи и родослови, и по њима народна традиција, брижљиво помињу и бележе те дане старе славе, „својих славних цара задужбине“, и, казујући спомен о њима, оживљавају редовно и сву традицију историје и митску лепоту тих потамнелих времена.

Поред извесних других момената ово идентификовање цркве и државе у немањићском периоду учинило је највише да се у православном делу нашег народа очува јака државна традиција. Широком асоцијацијом идеја, појам о нашој „српској вери“ и „часном крсту“ Бошка Југовића обухватао је сву нашу прошлост и духовни круг племенске заједнице, који је остављао спомен нечег што је било боље, светло и лепо, а у садашњости живео у осећању истих успомена, истих потреба и истих жеља. Такво израђивање народне идеологије, на очи само црквено-ско или верско, долазило је понајвише отуд што је виши духовни живот кроз неколико стотина година представљало свештенство, жив

Пећска патријаршија.

носилац немањићских традиција; што је противник био „Агарјанин“ и насилник против његове вере; и читава борба за слободу доносила собом неминовну потребу да се завојевач *Турчин* замени *Хришћанином* и да се обнови све оно „царско“, велико и давно, што је пало и опустело. Оног дана кад пропоју старе задужбине и сине култ старе славе, тог дана, знало се, настаће повратак слободе и бољег живота. Није случајно да су се главна збришта народна налазила око манастира и цркава и да је много националних покрета од XVI до XIX века имало духовна лица као своје вође. Кад Бошко Југовић одбија молбу Царице Милице, да остане са њом у Крушевцу, и говори:

*А ја ти се не бих повратио
Ни из руке крсташ барјак дао,
Да ми царе поклони Крушевац!
Да ми рече дружина остала:
„Где страшљивца Бошка Југовића!
Он не смједо поћи у Косово,
За крст часни крвцу прољевати
И за своју вјеру умријети!“ —*

он то не говори, на уста народног певача, као они мученици из првих дана хришћанства, који су умирали само за веру, него то казује као идеалисани витез народног схватања, коме су вера и крст часни заједнички појам борбе за слободу, личну и државну, и за слободно одржавање племенске традиције, у којој је вера само саставни део. Он не иде да гине за саму веру религије, него за спас своје нације, за могућност њеног опстанка. Порушени часни крстови на црквама само су символ пада слободе, и отуд после најречи тији символ њене обнове. Осећајући ту дубљу везу појмова, општу код свег нашег племена, и могао је један наш владика, најраснији међу свима, пустити да се његови јунаци са поносом куну „вером Обилића“.

Кад је у XV веку нестало и последње српске самосталне државе и кад су престале све феудално-државне и уже племенске границе и турска управа створила нове пашалуке, остали су као једино зајед-

ничко добро свих потлачених Срба — вера и језик. Они су сад спајали све, чак и национално мање свесне елементе раније поцепаних српских држава. Пећска патријаршија прелази све раније политичке међе и успева да све подручје где је било Срба узме под своју духовну власт. Она својим народним, односно словенским језиком у опреци према грчким фанариотима, и својим читавим националним наслеђем постаје свестан носилац идеје народне заједнице. Својом традицијом, везаном за стару српску државу, она постепено делује на све српске елементе, па чак и на оне који јој нису раније припадали, као што је, на пример, случај са средишном и западном Босном. И тако се, утицајем цркве, развија интерес за летописе и родослове „српске господе“, обнавља се успомена на њих и са народном песмом ствара се њихова славна жива хроника. Кнез Лазар постаје општа „српска круна златна“, и Кочићев Давид из далеке Крајине говори на народска уста кад кочоперно одговара аустриским властима: „Не мере се сваком рећи: Царе Лазо, честито кољено!“ У народној традицији наши прави владари су једино Немањићи. Ниједан од босанских краљева, са Твртком заједно, не ушавши у црквену традицију није ушао ни у народну, чак ни у самој Босни. Захваљујући томе, у народу је нестало политичке свести о првашњим појединачним државним областима и господствима. Црква је с тога могла да израђује нову јединственост, узимајући, природно, своје обележје као најбитније. Противници Ислама и турских господара, далеки и неповерљиви према Риму, наши су се људи збијали у све јачу духовно-верску заједницу, осећали на читавом пространом подручју својих насеља извесну истоветност интереса, и тако свесно тежили да се једног дана та истоветност изрази и једном државном творевином. Идеја уједињавања српског народа у прошлости, истоветност националних жеља „Срба свих и свуда“, плод је колико уједињавајућег робовања под Турцима, толико и заједнице верских

и државно-националних традиција немањићске државе.

Колико је у наших монаха за време робовања под Турцима била развијена слободољубивост и свежа традиција о старој држави, најбољи пример пружа један докуменат из 1597. год. Желећи ослобођење од Турака, нека наша црквена лица беху чак ушла у везе са папом, обећавајући му признање његове врховне власти, ако их само помогне да дођу до циља. Два српска калуђера, Дамјан и Павле, као представници тога покрета, упутила су папи Клименту VIII један меморандум, чија прва половина садржи саму глорификацију династије Немањића и њихових заслуга за цркву. „То је племе Немањића свето и добро“, веле они папи, па како су они изумрли и остали без потомака, „за то, сада, наша земља плаче“. У том духу, како се говорило папи, још се сигурно непосредније говорило народу. Отуд је разумљиво што српска државна мисао за време робовања не само да није утрнула, него је чак, у чежњи и у створеном култу, била идеалисана и добила је, овим широким учешћем цркве и целог народа, још дубљи и јачи корен.

IV.

Крајем XVI јављају се на западу, а нарочито на папској курији, велики планови да се Турци потисну из средње Европе и да се са тим у вези помогну настојања балканских народа за ослобођењем. Због тога јача и интерес за те народе и њихову прошлост. Кад су почетком XVII века стали видно да избијају знаци турског пропадања и да долази до већих пораза њихове војске, самопоуздање и код балканских народа поче да јача. Са тим упоредо јавља се и свест о широј заједници племенској, у првом реду словенској. Две велике словенске државе беху тад слободне и прилично јаке, Пољска и Русија, и обе беху противнице Турака. Пољске победе над Турцима изазваше код нашег католичког дела народа најлепше наде и одушевљене глорификације (Гундулићев *Осман*); а руски интерес за наше цркве и

манастире створи трајније везе са православнима. У те две словенске државе упираху се очи балканских хришћана, да ће, свесне своје ослободилачке мисије, кренути акцију против Турака. Уздало се природно у осећање словенске и хришћанске солидарности. У осврту на заједничко порекло и на славну прошлост појединих словенских племена, обраћа се од многих писаца нарочита пажња славним страницама српске историје. Прошлост са толико пожртвовања и јунаштва и витешке патње давала је несумњиву гаранцију да то племе и у новом животу неће бити постидно пред осталима у Словенству. Српску прошлост са признањем истицао је дубровачки Гундулић:

*У њих свуд се витез хвали,
Кога круном копје обдари,
Стјепан Урош и остали
Од Немањић куће цари.
У њих живе слава обилна,
Ку Кобилић стече мудри,
Кад ханџаром цара силна
На Косову смртно удри
Просвјетлит се у њих хајо,
Не завидећ сунце жарко,
Свилојевић још Михајо
И Краљевић јунак Марко.*

Њом се исто тако поносио у XVIII веку и макарски фрањевац Андрија Качић Миошић, најпопуларнији песник Далмације, као и многи други писци тога времена.

У самом народу израђивала се идеологија вере у своју звезду и култ прегалаштва; идеалисање јунака, као Вук Мићуновић, који се рву и пре и после Косова. У једној варијанти класичне песме о мајци Југовића налази се ова поносна утеха њена, која садржи читав национални програм једног побеђеног, али не сатрвеног племена:

*Богу хвала на његову дару!
Па их млада ни родила нисам
Да ми леже на меку душеку,
Већ да бране земљу од душмана.
Не плачите, моје кћерце драге!
Ак' и јесу одлетјели ждрали,
Остали су птићи ждраловићи;
Хранићемо птиће ждраловиће:
Наше племе погинути неће!*

Уз ту идеологију отпорног става, издржљивости на тешку месту и прегалаштва у потребном часу, развијала се све то дубља свесност о тешкој заједници српског племена,

Цар Душан.

растуреног на широком подручју, али спремног да се све крене у једном правцу. Поред црквене акције, веома повољне с тога што су под турском управом све српске верске јединице биле под једном влашћу, дошла је од XVII и нарочито од XVIII века и књижевна. Али, док су се западни писци одушевљавали опште-словенским или боље пансловенским идејама, код нашег племена, мање учена и мање магловита, јачала је више свест о српској заједници и о њеној ужој потреби. Култ прошлости имао је да послужи као спона за заједнички рад у будућности.

Свест о српској државној мисли, односно о обнови старог самосталног државног организма, избила је, јасна и одређена, већ крајем XVII века, у вези са турским поразом под Бечом, и са активношћу коју је развијала Аустрија међу нашим елементом, да је помогне у сузбијању Турака. Судбина несрећног грофа Ђорђа Бранковића један је од веома карактеристичних момената у том погледу. Рачунајући на своје име и доводећи га у везу са последњим владарима српске деспотовине, несрећни Бранковић је успео да изазове код својих саплеменика жељу

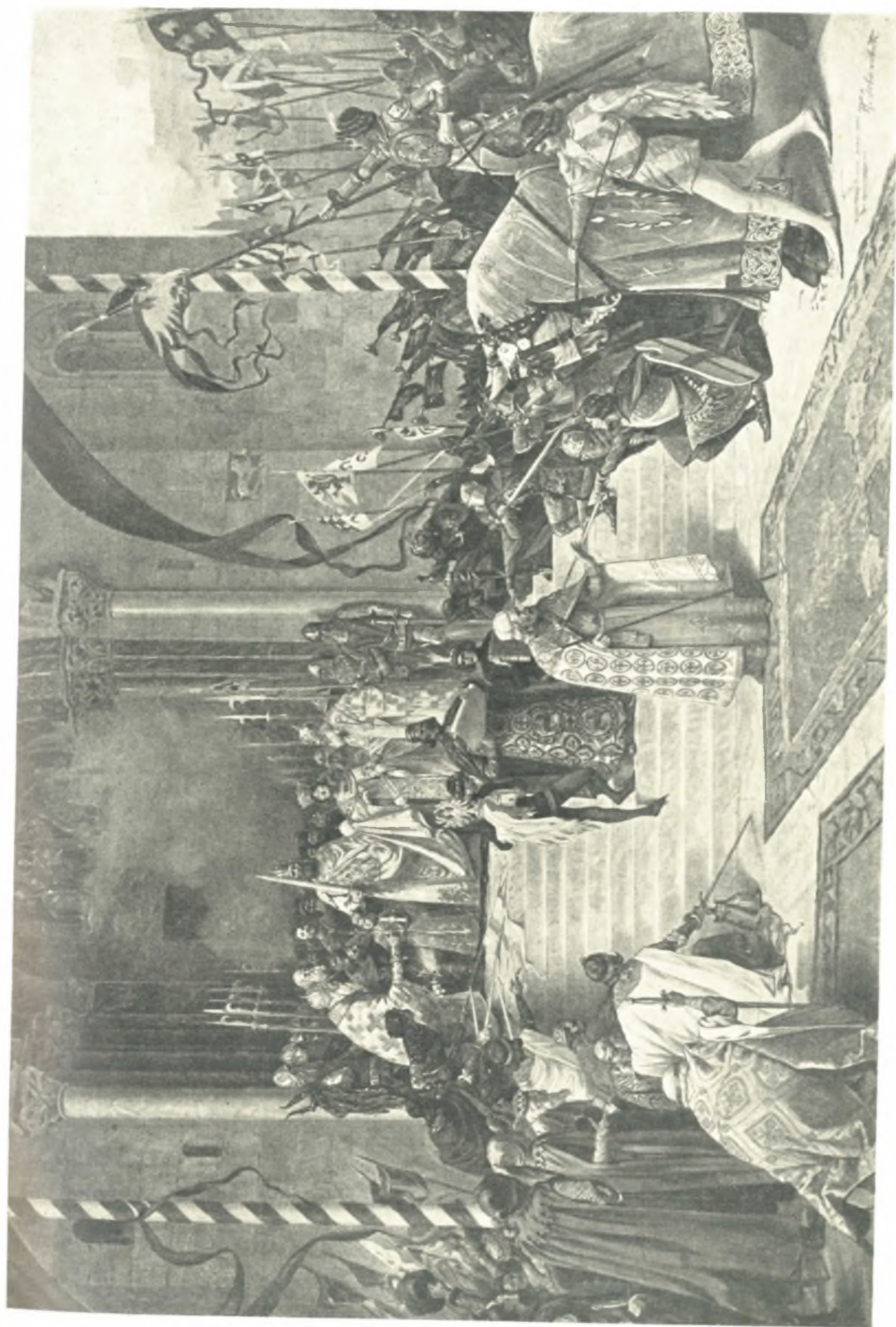
и пристанак да раде на васпостављању новог српског деспотства и да за ту ствар одушеви чак и пећског патријарха, Арсенија Црнојевића. Ово је узело толико озбиљне раз- мере да је Аустрија осетила за устук потребу присилних средстава, јер јој се чинило да би васпостављање српскога деспотства, ма и под њеном врховном заштитом, развило опасне тежње и нова држављанска схватања код Срба, што би једног дана могло до- вести до жеље за потпуном само- сталности. Год. 1689. Бранковић је ухваћен и није више пуштан на сло- боду, све до смрти, 1711. године.

Његов случај веома је поучан. Вероватно да је читава мисао о вас- постављању старе деспотовине само његово дело, потекло понајвише из личне амбиције. Али, нема сумње да он то дело не би покушавао у јед- ном елементу где би свест о прош- лости била мање жива и где не би било никаквих жеља и надања, макар и најтајнијих, да се обнове њена слава и сјај. Још је мање вероватно да би он у другом неком елементу наишао тако брзо на пристанак и на одзив тако резервисаних и висо- ких достојанственика као што је један патријарх, кад ти високи досто- јанственици не би били уверени да је покрет дело најмилијих народних осећања. Да је то било тако види се понајбоље из живог саучешћа за деспотову судбину. Народни муче- ник, речит представник удеса нашег племена на раздобљу XVII и XVIII века, — у доба када се читаво племе разбијало у два ропства, турско и аустриско, и када се доиста није знало или је боље бити ослобођаван од новог завојевача или остати под притиском агарјанског зулума, — он је остао запамћен као носилац нечег нашег народног и као стра- далник ради свог великог поверења. Подмукла у средствима, вештија него Турска, у бруталности њој често равна, а у цинизму још и грубља, Аустрија је значила једно велико разочарање за оне који су се њој обратили и једну нову опасност за све који су се у њој станили. Като- личка и то верски страховито искључива, спахиска, милитаристичка и

само за династију постојећа, Аус- трија је била нова напаст за наш елеменат, који је желео да се смири и преда домаћинском раду. Место одмора наш народ је имао да постане аустриска мртва стража према Тур- цима, увек готов да буде први на ударцу и да у међувремену затишја издржава верска гоњења и спахиска исисавања. Већ 1695. нарицао је је- дан наш калуђер у Сент-Андреји, како се наш народ налази у тешком положају: бескућник, који је лишен свега добра и старе постојбине, а који у новој отаџбини „никаково добро не приобретели“. Остали су сви „по злу добра чекајући“.

Несрећни деспот, поред тог лич- ног примера српске судбине под Ау- стријом, оставио је и један веома занимљив и утицајан писмени помен. То су његове *Хронике*, опсежно дело о српској прошлости, са неких 2000 страница исписаног рукописа. На- стало у традицији средњевековних хроника, Бранковићево дело има до- ста старинског и већ онда излишног; али, оно је, са друге стране, први пут на језику ако не народном а оно бар народу приступачном, износило народну историју на широј основи, са много појединости, и тим допри- носило знатно да се интерес за њу развије још више. И доиста, дело је, ма да нештампано, било предмет на- рочите пажње и студије и имало је доста утицаја на извесна лица XVIII века. Тако је несудбени деспот у два правца био од неоспорне користи, ако не у стварању а оно свакако у јачању, освежавању и укоренивању државне мисли међу српским еле- ментом. На њ надовезују своја исто- риска дела Павле Ђулинац (1765.) и Јован Рајић (1794.); нарочито овај други, чија је *Историја разних сло- венских народова, наипаче Болар, Хорватов и Сербов*, из тми забвенија изјатаја“, била главно врело исто- riskог обавештавања за читаве три генерације српског друштва, и која је, са своје стране, веома много до- принела да се код просвећенијег на- родног дела освежи и употпуни слика наше прошлости и појачају извесне тежње за будућност.

ТУМАСЪ СЪСНОУТНА
СЪСНОУТНА
СЪСНОУТНА

Крунисање цара Душана

Српски свет у области Карловачке Митрополије имао је само једно преимућство над осталим деловима нашега народа, а то се састојало у томе што је, ипак, поред свих неприлика, добивао више могућности да дође у везу са западном културом. Ма да не у великој мери, он је то своје преимућство искоришћавао; понекад, на жалост, на штету националне припадности. Дobar део наших образованијих људи губио је везе са својима, стидео се њихове заосталости, сувише скоројевићски улетао у нове културе и друштва и ту се претапао и губио. Али, зато је други део остајао у народу, везан уза њ дубљим кореном и већом љубављу и настојао да својим стеченим знањем дигне ниво опште просвећености код нас. Ти људи су у другој половини XVIII века продубљивали и нашу националну свест. Идеја народности, која је у тај мах почела да осваја Европу, полако али снажно, постављала је, за разлику од Средњег Века, национално осећање у широком обиму далеко испред сваког другог. Место по верској припадности, људи су имали да се опредељују у ближе заједнице племенске и народне по свом језику и по својим обичајима. Верске разлике не могу растављати оно што је по крви и језику исто; тако се бар тврдо веровало у оно доба нове теорије. Немац, био протестант или католик, остаје само Немац. Стидна борба Тридесетогодишњег Рата, кад је устајао брат на брата само ради верских разлика, није смела никад више да се понови. Народи имају да траже оно што их спаја, не оно што их раставља. Свест о заједничкој прошлости, о истом језику, о једнаким обичајима довољна је спона да народе, разједињене верском борбом или политичком судбином доведе до заједничких жеља за будућност. Те идеје, још и сад недовољно разрађене у нашој средини, почеле су да се већ тада негују код нас. Проповедао их је Доситеј Обрадовић и његови следбеници, са намером ондашњих општечовечанских настојања, да ублаже опреке, да појачају национални фронт и да дигну општу народну свест.

Дечани.

Но, занимљиво, код свих тих људи са ону страну Саве и Дунава, препород нације ишчекивао се не из њихове средине, него одонуд где су срж и права снага племена. Србију је била општа жеља. У њој, ако васкрсне, могу доћи до пуног израза праве народне вредности. Срба у Карловачкој Митрополији сувише је мали број да би могли кренути нешто велико. После, они су били под Аустријом, под једном великом силом, једном од највећих ондашње Европе, и њима, који су гледали њена моћна средства, није ни у сну падало на ум да створе нешто против ње. За Србију је, међутим, било наде. Турска је очевидно била у опадању, и наше племе, ако се довољно спреми за велики час, може доћи до своје слободе. У XVIII веку још није било јасно да ли би та слобода могла бити сасвим самостална; изгледа, чак, да се мислило о томе пре у негативном, него у позитивном правцу. Али, била је друга нада. Аустриски Срби мислили су да би се решење нашег националног питања дало извести на тај начин што би се Србија ослободила помоћу Аустрије; односно што би доласком већег дела или по могућности свих Срба под аустриску власт било решено питање народног уједињења и тим, природно, потенцирана и народна снага. Када је Јосиф II 1788. године ушао са Катари-

ном II у рат против Турака, српско друштво у Аустрији поздравило је тај корак као прву етапу народног ослобођавања. Сам Доситеј Обрадовић, сав одушевљен, клицао је поводом тога рата:

*О, век златни! О, мила времена!
О, весеља и слатке радости!
Србија је наша избављена,
Блага жеља од наше младости!
Србија мила сад у недри носи
Цесарова славна насљедника,
Њега љуби и с њим се поноси,
Босни каже: Ево моја дика!*

Сами Срби у Србији у оно време примили би били аустриску власт као избављење, поред свих жалосних искустава њихових сународника са ону страну Саве. Можда је код свих, инстинктивно, избијало уверење да ће свакако бити боље по све кад се уједине, него овако кад један део гази Турчин, а други Аустријанац. Од Турака нема се човек чему на-дати; док је Аустрија у последње време, захваљујући либералним реформама Јосифа II, дала својим поданицима осетне олакшице. Ако се број Срба у њој повећа, онда ће и њихов став моћи бити друкчији: енергичнији и правији и у сваком случају са више снаге. Може се онда мислити какво је разочарање наступило у српским редовима, када се видело да Аустрија, не постигавши жељеног успеха, напушта рат и склапа мир са Турцима, остављајући Србе, дојучерање савезнике, њиховој судбини! Стари Алекса Ненадовић рекао је тада оне добро запамћене и програмске речи на адресу аустриског цара: „Истина је, ја сам се заклео да ћу му бити веран и против Турчина за слободу очевине моје војевати и познато вам је да ја моје заклетве не преступам, нити цара изневеравам и остављам, но цар оставља мене и сав народ српски, као његови стари што су наше прадеде остављали, зато идем натраг преко Саве, а немам писара ни других учених људи, но ћу ићи од манастира до манастира и казивати сваком калуђеру и попу да у сваком манастиру запишу — да више никад тко је Србин Немцу не верује“.

Гроф Ђорђе Бранковић.

V.

Велики догађаји француске револуције, који су умаласали читаву Европу и заузели сав интерес великих сила, одвратили су на извесно време пажњу Аустрије, а добрим делом и Русије, са питања на Балкану. Аустрија је држала да су њени интереси много више угрожени на западу него на истоку; а Русија, везана многим обзирима за пруски двор, није могла да избегне искушењу да се и сама не уплете у расправљање западне кризе. Србија је, на тај начин, остала сама са Турском, односно упућена у главном на себе саму.

Србија са краја XVIII века, још увек на очи турски пашалук, беше ипак у основи својој постала нешто друго. Њено срце, хајдучка и планинска Шумадија, у којој се било слегло неколико насеља с црногорске и херцеговачке крајине и где су густе букове шуме давале довољно могућности за четовање и избегавање потерача, постала је не само погодно подручје општег збегача и склониште него и жариште за нове покрете и став оштрог отпора. Ту се по инстинкту и по традицији нашло било све што више није могло да подноси зулум и што је на свој начин давало

одушке притиску. После, аустриска војевања по Србији од 1688.—1788., у четири велика рата са Турцима, где су Срби били позивани као савезници и где су са свом онда расположивом снагом учествовали у борби против дотадашњег господара, развила су код Срба бунтовну свест и спремност за борбу и учинила од њих елеменат који није више лако допуштао да се гази по вољи ма кога паше или субаше. Даље, нарочито у другој половини XVIII века, у додиру са Србима из других крајева, јачала је и општа тежња да се једном докрајчи робовање Турцима, макар се њихова власт заменила неком другом. Уза све то био је пред очима и жив пример Црне Горе, која се на прекрету XVII и XVIII века ослободила од Турака и за све ово време са успехом издржавала у борби против непријатеља. Најзад, резултат Кочине Крајине, односно руско-аустриског ратовања против Турака, дао је за Србе извесне олакшице, које исто тако могаху бити са правом тумачене као напредак и као етапа потпуној еманципацији. То беше она мала самоуправа, коју добише Срби после Свиштовскога Мира, а нарочито протеривање јаничара из Београдскога Пашалука и забрана да се у њ враћају. То све учинило је да се самопоуздање српскога народа подигне и да његов став буде одсада знатно друкчији него што је био пре тога.

Тај став помогли су онда и други моменти. Против слободоумнијих рефорама султана Селима III, који је желео да препороди турско царство, дигла се у његовој држави велика опозиција. У нашем суседству њу је представљао видински узурпатор Пазван-Оглу, око кога се беху сакупили и протерани јаничари Београдскога Пашалука. У одбрану од њих угроженог пашалука диже београдски заповедник, Хаџи-Мустафа-паша, не само своје султанске чете, него чак и Србе, дозволивши им да организују народну војску. То је доба кад је, по *Мемоарима* проте Матије Ненадовића, викао телал кроз све касабе: „Чуј, човјече! Ко је Србин а нема дуге пушке, два пиштоља и

велики нож, нека прода једну краву и пусат себи купи. Тако је од честитог везира заповест. Који то не набави, педесет штапа по табани и педесет гроша глобе!“ Тај факат значи ни мање ни више него чисто материјално припремање за велики обрачун. Моментано он је имао да буде од користи паши и султану; али, ускоро, он може да постане и оружје против њих. Турци су то видели и сами и ради тога корака су оштро осуђивали пашу као српског пријатеља.

Упад Наполеонов у Египат пореметио је унутрашње сређивање Турске. Он је натерао султана да одустане од оштрих мера против незадовољника и да чак попусти у многим њиховим захтевима. Јаничари се враћају у пашалук и брзо свршавају са својим противницима. У Шапцу би убијен угледни српски кнез Ранко Лазаревић, а 1801. гине и сам Мустафа-паша у Београду. Власт узимају стварно познате четири дахије, са јасним програмом: да у земљи створе стање које ће бити по њиховој вољи. Они при том нису устали само против Срба, — ма да против њих, наравно, највише, — него и против свих оних Турака, који су подржавали ранији режим. Вук Караџић речито описује стање у земљи кад дахије узеше власт: „Сад већ ни судија други није било у земљи осим даија и њиови кабадаија и субаша: кнезови су послѣ Аџи-Мустај-пашине смрти одма изгубили власт у народу, а и кадија, ће се који налазио, није смијо од њи ни помолити свога ћитапа. Они су људма судили и пресуђивали по својој вољи, људе били и убијали, глобљавали, отимали (или узимали као своје) коње и оружје и друго, што им се гођ допало, најпосле стану силовати жене и ђевојке: изгонили су ји у коло, да играју пред њиовим ановима и чардацима, или пред чадорима, па које су им се допадале, оне су узимали к себи.“

Природно је, да је у народу почела реакција против таквих поступака. Србин се више није осећао као проста раја, са којом може чинити шта ко хоће. Савременици ка-

зују да одмах, као одговор на турске поступке, учесташе хајдучке чете. „Поајдучи се — вели Вук — десетина народа“. Станоје Главаш води најпознатију чету, у коју 1803. ступа Хајдук-Вељко; хајдукује, исто тако, и нешто опрезнији Кара-Ђорђе Петровић; у Подрињу је најчувенији харамбаша Ђорђе Ђурчија и два славна брата Недића. Поред тога, они почеше да се организују и за јачи отпор, и то, што је веома важно, у једном обиму који показује шири поглед и разгранатије везе.

Има једна вест Саве Текелије да су Доситеј Обрадовић и Петар Чардаклија прелазили у Србију и спремали тамо устанак за 1802. годину. Друге вести говоре да је иза погибије Мустафа-паше, који је био слободни зидар, од Ложе Слободних Зидара дана мисао да се угуши дахиско насиље. Једно је неоспорно: да се већ у јесен 1803. године са српске стране озбиљно радило о томе да се дигне велики српски устанак против Турака уопште. Пивски архимандрит Арсеније Гаговић саопштио је у Петрограду тајном саветнику Димитрију Татишчеву: да је он дошао у Русију као изасланик херцеговачког митрополита, да пита како би се руски цар односио према једном устанку херцеговачких хришћана и других Срба, па да према том подеси своје понашање. Калуђер је том приликом говорио, у име најзнатнијих људи Србије и Херцеговине, да би они најволели доћи под руску власт; али, ако цар због удаљености или других неких разлога не би пристао на то, то би они образовали „царство Славјано-Сербскоје“ и молили би онда да им један од великих кнезова постане „царем“. Гаговић је после тога био примљен од цара Александра I и награђен. Руска влада била је узела у озбиљно разматрање ту представку речитог архимандрита и налазила је, да сад није за такав покрет прави час. Њена главна пажња била је усредсређена на Французе и, природно, није јој било у тај мах до тога да себи ствара неприлике и на турској страни. Русија је с тога препоручивала да се Срби у тај мах стрпе. Турска очевидно

Јован Рајић.

слаби из дана у дан и неће дуго требати кад ће Срби са мало напора доћи до своје слободе.

Али, Србима је горело тле под ногама. Дахиски зулум није могао да се подноси без катастрофе. Опомене, савети и упућивања на стрпљење чине се помало као иронија ономе који је скоро у ропцу. Срби су упутили једну тужбу султану у Цариград; али, место да помогне, она је само штетила. Турски јавашлук у читавој управи није правио изузетка ни у крупнијим питањима, а камо ли кад неколико српских поглавица, отуд са периферије државе, подносе тужбу на извесна насиља. И, природно, из Цариграда се није нико макао да испита ствар. Дахије су, међутим, сазнале за тужбу и, бојећи се да се она не би поновила и ипак скренула пажњу на себе, они одлучише: не да поправе себе, него да казне рају. Међу Србима нарочито су били кивни на два калуђера, на Хаџи-Ђеру и Хаџи-Рувима. Овај последњи је писао нека писма; он је из Боговађе прешао у Студеницу, а из Студенице ишао и даље у свет, и тек пред устанак стигао је натраг. По познатој Вишњићевој песми, њих су дахије окривљавале, јер да знаду „злато растапати“

*И са њиме ситне књиге писат
Нас дахије цару опадати,
Око себе рају сјетовати.*

Срби су се почели, у исто време, ужурбано договарати да зло докрајче. Већ у лето 1803. било је преговора са земунским трговцима за набавку муниције. Има уз то много вести да је Карађорђе од лета до јесени 1803. крстарио кроз Шумадију и припремао људе за општи устанак. У исто време и Алекса Ненадовић пише нека писма и шаље поруке суседним аустриским властима.

Нема поузданих података да утврде: колико има заједничког или ближе везе у свему овом што су радили Гаговић, Хаџи-Рувим, Карађорђе и други; али, нама се данас све више чини вероватно да је у свему овом раду било неких додирних тачака и да читав устанак од 1804. није само спонтана моментана реакција, како се досад узимало. Да је то тако уверава нас донекле и једно веома важно писмо Петра I Петровића, ако је аутентично, упућено Хаџи-Данилу Паштровићу у Дечане, 10. јануара 1804. У том писму владика Петар изрично вели да намеравају Црногорци и „Срби с београдске стране“ скочити на оружје и почети велико дело ослобођења. Најпоследње, за извесну ширу акцију српског устанка говорило би и то што је бачки владика Јован Јовановић још 14. јануара 1804., дакле пре устанка, писао петроградском митрополиту, описујући тешко страдање српско, и напомињао му да Срби велику наду полажу у моћног православног цара.

Досад се обично узимало да је Први Устанак букнуо као непосредна

реакција на сечу кнезова и да је чист спонтани акт Шумадије. По овим вестима, које горе спомену смо, ствар би изгледала доста друкчија. Сеча кнезова, према овом, дошла би као последица дахиских обавештења о озбиљним припремама за устанак, као њихово средство да се акција угуши у клици и да се народ сасвим обезглави; и то у сред зиме, пре него што гора олиста, и док су још сви домаћини у својим кућама. На сечу кнезова избија онда устанак, доиста као непосредан, али донекле већ спремљен одговор. Брзина, којом се он раширио по земљи, и успеси, које је одмах постигао, сведоче довољно да је ствар била и раније уговарана. Према томе, устанак је био углављен пре, само није било одређено кад ће да почне. Иницијативу у том правцу узели су Турци и тим донекле предухитрили устанак, бар у земљама ван Шумадије.

Све ово припремање и везе устаника из разних наших крајева: из Шумадије, Црне Горе, Херцеговине и Војводине дају један важан критериј за просуђивање како је народна свест заједнице била јака и жива и како је била ванредно лепо упућена у добром правцу. На почетку XIX века, још готово сви робље, Срби јасно хоће заједничко ослобођење, и, вероватно, само једну државу, Гаговићево „царство славјаносербскоје“. Правац њихове националне политике одређен је већ тада. Вођство у тој политици допало је, сасвим природно, најсилнијем покретачу и најактивнијем члану заједнице, бунтовној и херојској Шумадији.

ДРУГИ ДЕО

ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ И ВАСКРС СРПСКЕ ДРЖАВНЕ МИСЛИ

I.

Карађорђев устанак избио је изненадно. Ако су га и припремали раније, Срби ипак нису били још на чисто о томе кад би устанак имао

да отпочне. Да је било по њиховом плану, највероватније је да би он избио негде у пролеће, кад озелени гора и кад је шума најприроднији савезник за одбрану и за напад.

Овако, устанак се јавио онда кад се на дахиску одлуку за сечу кнезова није могло одговорити друкчије него или покорно повити главу или прихватити за оружје. Устанак је почео сасвим отворено, почетком фебруара и то „у сред зиме, кад му време није“. Србија је услед препада од стране Турака и почетка свог непосредног отпора у сред зиме дошла у веома незгодан положај. Устанак на осталим странама није још био довољно направљен, нити се, у то доба године, дао лако кренути; и отуд је било јасно да ће Србија сада имати да издржи прве и најтеже ударце и да је, у главном, упућена сама на своју снагу.

Вожд Карађорђе.

Примивши опасну борбу са дахијама, под свежим утиском учињеног препада и сече кнезова, Срби у први час као да немају друге жеље но да се крваво обрачунају и да се заштите од сличних изненађења у будућности. О стварању самосталне државе, у тај мах, није се мислило у устаничком логору. Напротив. Да би олакшали свој положај, они изрично изјављују на све стране да њихов устанак нији уперен против султана и законитих власти, него против узурпатора и оних који не воде много рачуна о жељама и саветима Стамбола. Осим тога, при првим својим корацима, нарочито на важној народној скупштини у Остружници, они не траже друго него извесну малу аутономију: прогон јаничарских дахија, образовање једне српске народне војске под врховном влашћу везиrowом, онако као за

време Мустафа-пашино, и делотворну примену слободе коју им је гарантовао реформни хатишериф од 1793. Ново је било само тражење да им турске власти признаду избор једног врховног кнеза, који би био главни народни представник и преко кога би само везир општио са Србима. „Кад Порта задовољи у свему праведне захтеве српскога народа, — рекло се тако нарочито, — Срби ће бити вољни да и живот свој жртвују за све што би Порта заповедила и обећавају највећу покорност у свему“. Та је реченица јасан докуменат о тадашњем обиму српских жеља и потреба.

Да су београдски Турци увидели за времена важност целог српског покрета и одмах изишли Србима на сусрет, испуњавајући њихове прве и веома скромне жеље, сва је при-

Прва српска касарна (Карађорђева).

лика да би ствар лакше легла и да би устанак у већем обиму био одложен. Али, Турци, а посебно дахије, којима се радило о глави и чија упорност, због тога, беше двоструко већа, не схватише значај часа и, одбивши попуштање, доведоше дотле да се ватра разбукти. Срби су знали њихово расположење и почели се и сами осигуравати. После првих дана устанка, кад је жеђ за осветом нешто попустила, али народни покрет почео нагло да осваја све шире кругове, и кад је било јасно да је ствар до била сасвим озбиљан карактер, и сами вођи устанка осетише потребу, да уђу у питање дубље и да га осмотре са свих страна. Тим више што се сви ранији планови показаше као нестварни и што су они били потпуно осамљени према Турцима. Ма колико били храбри и пожртвовни, вођи устанка знали су врло добро да су се упустили у вратоломан посао и да њихова снага једва достаје за борбу са противником. Оскудица у муницији, топовима и другој ратној спреми осећала се исто тако; а, без тога, знало се да не може бити правог успеха акције. Ради тога, вођи устанка одмах иза првих недеља борбе траже наслона на неког пријатеља или савезника.

Први који је могао доћи у обзир била је Аустрија, непосредни сусед Србије, она чија би се помоћ осетила најбрже. Сећања на старе заједничке борбе против Турака беху још жива. Осим тога, велики део наших људи,

и Карађорђе сам, имаћу са Аустријом много веза; и старијих, чисто војничких, и новијих трговачких, и других. Јасно је с тога што се наши људи у првом реду обраћају тамо. Из једног Карађорђевог писма земунском мајору Митезеру од 16. априла 1804. сазнајемо, да је Карађорђе лично долазио њему и говорио са њим о потреби да аустриске власти помогну српски устанак. Митезер је тада дао нешто обећања; али, није их извршавао или не бар у мери која је једино могла бити од значаја за устанике. С тога га Карађорђе у поменутом писму опомињаше да учини што је обећавао: „дајте нама помоћи и *старијега*, јали нам одкажите, зашто ми већ не можемо у овој земљи бити, ако ви не урадите како сте нами говорили“. Србима је, види се, понајвише било стало до тога да дођу до муниције; али, очигледно је исто тако да су, осећајући свој тежак положај, били спремни примити поново аустриску врховну заштиту и чак и једног „старијега“ од њихове стране, само да би имали више сигурности да неће остати сасвим сами према Турцима и њиховој сили. Мало доцније, на своме састанку са аустриским пограничним капетаном Шајтинским, Карађорђе је био још јаснији. У три тачке он је овако формулисао српске жеље: 1.) да их Аустрија прими под своју власт; 2.) Београд, Шабац и Смедерево, кад буду освојени, биће понуђени аустриском цару, а за то ће један аустриски принц доћи за управника у Србију; и 3.) ако Аустрија не хтедне да их прими, они ће се морати обратити некој другој сили, „само да се једанпут хришћански народ опрости турскога ропства“. О самосталној српској држави нема, као што се види, ни помена; не бар у оном смислу, како се то некад замишљало. Сам Карађорђе пристаје да свој положај учини провизорним и да га радо уступи неком туђем принцу, чији би долазак значио гаранцију више за спас Србије од Турака.

Аустрија, сва заузета западним односно француским и немачким питањем, није могла ни помишљати на

то да својом отвореном помоћи Србима изазове и гнев Турске. С тога одмах одбија и помисао да прими Србију под своје окриље. Али, бојећи се да тим одбијањем не огорчи Србе и нарочито да их не отера Русији, она налази за потребно да их увери о свом саучешћу и доброј вољи и да им преко карловачког митрополита и својих органа поручи да Србија „за сада не може припасти никоме другом осим Порти“ и да ће Порта, која је и иначе према Србима добро расположена, на препоруку аустрискога цара, учинити доста да им олакша положај.

Али, Србима није било до чекања. Стојати неколико недеља под оружјем, у борби, а бити опкољен са три стране турским подручјем и знати да ће Турци овај устанак у сваком случају хтети казнити, значило је за њих, сасвим оправдано, изложити се сувише отворено противничком ударцу. Чекати кад ће за Аустрију доћи погодан час да их може примити, значило би везати своје питање за аустриске интересе. Они с тога долазе на мисао да се обрате за помоћ једноплеменој православној Русији, заштитници хришћана у Турској и пријатељици српскога народа већ у више прилика. Својим писмом од 3. маја 1804. обратили су се устаници, на челу са Карађорђем, руском посланику у Цариграду, А. Италинском. Изложивши му сав притисак и зулуме од стране јаничара, они изрично кажу: „Ми сад немамо друге помоћи и наде него да прибегнемо под крило Рускога Престола, како би светим омофором покрио нас бедне хришћане, као што је покрио многе друге области, Крф, Влашку, Молдавску, и остале, те да не би нас скоро 100.000 хришћана у Србији било убрзо поражено оштрицом мача“. Даље веле: „Наша је жеља да посредовањем свете руске непобедне државе добијемо слободу,

да наше хришћанство чувамо, цркве и манастире подижемо и да се избавимо од несносног турског јарма. Ми нисмо противни султану данак давати, већ само да се ослободимо од осталих терета и гоњења турских“. Да поспеше руску одлуку, они казују, да су дахије дан пре те молбе донеле одлуку да „целу Србију опусте“.

Међутим, на самој Порти, а и код многих околних паша и бегова, устанак није сматран као нешто много опасно. Противници дахија, сами Турци који беху услед дахиске узурпације лишени власти, почеше ширити вести да је устанак природна реакција на насиља и да није ни мало у интересу праведних турских власти да спречавају рају у њеној освети. Дахије треба да буду кажњене. На Порти се читав покрет дахија сматрао као ново издање Пазваноглове акције и веровало се, у многом, да има доста тенденција против централне власти. У Стамбулу није могло бити пријатно да се у Србији, на домак Аустрије и на очима западног света, ојача један покрет дахиских особина, који би давао повода оправданим оптужбама раје против турских насиља. Кад је у Цариград стигла једна српска депутација, да поднесе тужбе и изрази уједно своју верност према султану и редовним властима; и нарочито кад се на Порти видело и чуло да се за устанак почињу озбиљније интере-

Карађорђевић универзитет у Београду.

совати Русија и Аустрија и да је код устаника дошло до неких смелијих нада на туђу интервенцију, одлучио се султан да се против дахија предузму оштре мере. Босански везир Бећир-паша добија наредбу да иде у Београд и изравна ствар. Њему је нарочитим ферманом дана неограничена власт „да може збацили дахије, распустити јаничаре и завести на место оне управе коју укине нову управу, тако да се може повратити потпун мир у Србији“. Обавештени о његовом доласку, Срби су веома предусретљиви и понављају му своја уверавања како они нису устали против султана, него да је њихова жеља да се само ослободе зулума и обезбеде за будућност. Дахије су, исто тако, биле чуле за долазак Бећир-пашин и његову мисију и знале су, природно, да ће се читава истрага морати завршити једино њиховим збацивањем, ако не и чим горим. Они с тога према Портину изасланику имају пуно неповерења и не пуштају га чак без извесних услова ни у београдски град; шта више, почињу са њим преговоре на туђем, аустриском тлу.

За ово време код Срба је сазревала мисао о нешто широј самоуправи, изазвана искуством последњих година; а помало је расло и самопоуздање. Осетили су да се о њиховом покрету води рачуна и да, према томе, није свеједно којим ће се правцем развијати ствари. Држање дахија давало им је довољно разлога да пред Бећир-пашом не само покажу како је њихова буна једино средство, него и да подвуку Портину изасланику и природне поуке из тог случаја. А та се поука, по њиховом мишљењу, састојала у томе да им једна страна сила, за сад Аустрија, буде нека врста јемца за правилно извршавање обавеза. „Ако би ми покварили уговор, нека Немци пишу у Стамбол да смо ми криви; ако ли Турци покваре и зулум почну, да Немац јави султану која је страна крива“. Турци на ту погодбу нису могли пристати из простог и јасног разлога што би то значило туђе мешање у њихове унутрашње послове, односно давање новог карак-

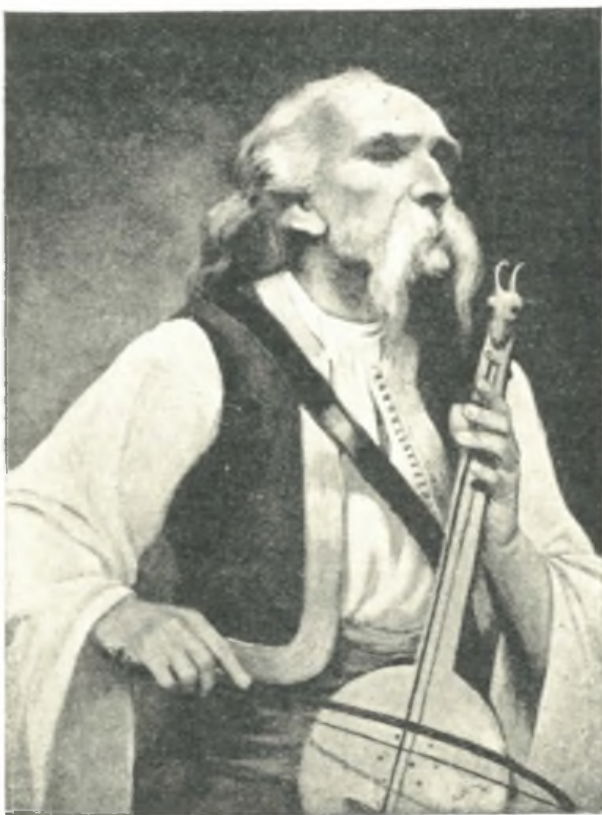
тера читавом српском питању. Али, ни Аустрија из својих разлога није могла да се прими те посредничке улоге. Једно с тога што није хтела да мути својих односа са Портом; а друго што ни сама није желела да Срби добију неку ширу самоуправу и ради својих Срба, а и ради будућности, кад би Србија, евентуално, дошла поново под њену власт. Ну, то одбијање и са турске и са аустриске стране не збуњује Србе. Пошавши једном у том правцу, они не мисле лако да га мењају без љуте невоље. И с тога одлучују да ту улогу јемца и неке врсте врховног покровитеља понуде Русији и упућују у Петроград једну своју депутацију, почетком септембра 1804.

За овакво држање Срба главни је разлог био несумњиво у томе што су желели да се чвршће осигурају. Њима су нарочито отворила очи неколика крупна факта. Пазван-Оглу у Видину одржао се против султана и Порте све до тог момента и радио у своме крају што је хтео; у Београду гине један представник редовне власти и Порта одговара на то тек после три године и тек због српскога устанка. У Београду Бећир-паша нема моћи да сам скрха дахије и да као врховни комесар султанов уђе у град ни против дахија ни против крџалија Алије Гушанца. Кад средином августа 1804. долази у Србију нови везир султанов, њега крџалије не пуштају у главни град земље, него мора да одседа у Смедереву. Шта значи све то? Србима та речита факта говоре ово: да централна власт не ради како треба, односно да ради само онда кад се прибојава тежих заплета и туђег посредовања; и друго, да је нарочито неактивна онда кад узурпација долази од муслиманских елемената. Из тих разлога Срби желе под сваку цену страном јемство; и то, наравно, страном јемство једне силе која има довољно угледа на Порти. Аустрија им је била више с руке и с тога су у првом реду мислили на њу; а када је она одбила, Русија је била једина са којом се могло озбиљно рачунати.

У односима са Русијом устаницима се чинило да могу бити нешто

искренији. Већ при својим обраћањима Аустрији Срби су довољно јасно изражавали наду да се Србија ослободи Турске и да добије засебну управу, макар та и не била под Србином. У везама са Русијом њихове су жеље још јасније. У писму бачком епископу Јовану Јовановићу, своме искреноме пријатељу, српске старешине говоре 15. јуна 1804. како им је Аустрија непоуздан и неискрен пријатељ и како они, његовим посредством, желе руску помоћ и „за *всегда* избавленије и искупленије“. Та помоћ, вели се у томе веома важном писму, треба да буде „за *благосостојаније* и *общчеје* *нашего* *сербскаго* *народа* *безсмертноје* *благополучије*, *ползу* и *славу*“. У томе писму први пут јавља се код устаника та национална искрена нота, која казује да је њихова акција, после пет месеци, довела до дубљег схватања читава покрета и да се из обичне буне на дахије развија борба за право национално ослобођење. Оно што нису смели рећи туђим јавним представницима, казали су сад отворено свом српском пријатељу, давши том приликом да се дубље сагледа унутрашња страна њихова борбеног става.

То се нарочито види још и из писма што су га Карађорђе и други вођи упутили херцеговачким главарима на адресу Арсенија Гаговића. Доведени пред дилему или изгинути или живети у поштењу, Срби су се одлучили за борбу и, после неколико месеци устанка, успело им је да сем Београда завладају свим подручјем од Мораве до Дрине. „Ми смо сви, у име божје, намислили и згоговорили се да нам више турски јарамази не суде, него ми сами да се судимо и да цару нашему будемо вјерни и оцијеком да му дајемо колико је право и како он заповиједа. . . Зато, љубезна браћо моја, — наставља се одмах на ту мисао, — ево ви сада вријеме и случај да се и ви ослободите и са нама сједините. Немоите поштеђети ка и ми последњу капљу крве пролити за вјеру христијанску, за свете цркве и монастире и за слободу отечества својего.“ Да се види да је основна мисао покрета

Филип Вишњић.

у ово време (средином јула) била већ сасвим упућена у националном правцу, поред свих компромисних ограда о поштовању султанске врховне власти, довољно је прочитати само ово што даље следи. Херцеговина треба да почне са своје стране акцију и одмах ће јој се придружити Босна, „која је сва готова подигнута да се сједини с нама, само чека на вас. . .“ „Зато, љубезна браћо, не упустите из ваших руках срећно вријеме и случај, но сви једно и заједно помолите се всевишњему Богу створитељу, помошнику христијанском, и ударите ви о те стране, а ми ћемо от ове с неустрашимим духом, и с помоћију божијеју прије мјесец данах састаће нам се војске у Сарајеву, гдје захира, џебана, свако благо и бисер неизчитајемни у безмјернаја сокровишча које су Турци от нас и нашијех старијих пограбили. Ми кад почнемо сами за своје отечество, за частни крст војевати, сваки цар христијански хоће нам помоћ дати, зашто ми ништа туђе нећемо тицати, но собствено наше от старинах, које је свему свијету познато да је рођено наше, хоћемо возвратити, и то је поштено

пред свијем свијетом, и по законама Божијим и царским нико нам неће бранити, него још сваку помоћ дати. Зато, љубезна браћо моја, сједините ваше оружје са нашијем и гоните љутаго мучитеља нашего, пак ћемо бити слободни ка и браћа наша Црногорци, који се данас налазе под покровом Великога Императора Русијскога". У том оптимистичком тону има, несумњиво, једна добра нота хотимичне ведрине, потребне да се ствар крене; али, ван спора је и то да је нешто од тих планова била и ствар веровања. Јер не позива на спшти покрет читаво племе онај који мисли да се задовољи са првом повољном везирском бујрунгијом и који не верује да је дошао час да се постигне и нешто више. Ова наивност, којом писмо олако представља добијање читаве Босне и Херцеговине, показује несумњиво да је све ово само план устаника и њихових пријатеља, људи са мало искуства у великој политици и са недовољно обавештености о правој снази Турске. Али, такви људи, прегаоци, који не омерају много, који и велики ратни покрет просуђују само као проширено хајдучко четовање, такви људи кренули су и читав устанак и били једино подобни да га, као срчан и смео замах, наставе и прошире и даље. То се, уосталом, од њих и очекивало. На уста старог и увек народског Доситеја клицало се тада са много српских страна:

*Востани, Србије, мати наша мила!
И постани опет што си прије била!
Србска теби вопију искрена чада,
Која храбро војују за тебе сада.
Востани, Србије!
Давно си заспала,
У мраку лежала;
Сада се пробуди
И Србе возбуди!
Босна, сестра твоја, на тебе гледа!
— — — — —
Херцегова земља и Чернаја Гора
Далеке државе и острови мора:
Сви теби помоћ небесну желе,
Све добре душе теби се веселе.*

Тако се, ето, већ за прво пола године устанка, мало пошто је прошао први препад и људи дошли себи, ствара помало и све одређеније национални програм нове српске државе. Уколико га још не знају да

формулишу сами вођи, који га носе у души и у читавом свом крвном наслеђу, утолико им га сугерише околнина и они Срби са других страна, који су у устанку назревали нов поклич за народно окупљање и нови заметак васкрсавању старе српске државне мисли и творевине.

II.

Једном кренута и изговорена мисао о народном ослобођењу добија мало по мало све свеснији облик. Први јачи подстрек за то дало је Србима држање Русије. Ма да и сама заузета питањима на западу, ма да и сама жељна да Турску не изазове и не добије као непријатеља, она ипак није као Аустрија покушала да Србе задовољи само речима и надама за будућност. Осећајући тачније психолошко стање српских устаника, а нарочито њихових вођа, она је видела добро да може и одржати свој исправни став према Турској, а ипак наћи начина да устаницима покаже стварнији интерес и стави у близак изглед јачи ослободилачки програм. Русија не узима улогу строга учитеља, који узбуђеном борцу пребацује то што је прихватио оружје или што је прихватио у незгодан час; напротив, она тај покрет разуме, чини се да га са извесним устучавањем одобрава и, што је најважније, хоће да саветује устанике и да га наставе, и да свакако гледају узети Београд. Пад Београда предочио би Турцима сву опасност положаја и учинио би их мекшим и приступачнијим за преговоре. То би био час када би се могло јавити и руско посредовање. Русија се чак сама нуди Србима, у часу опасности, кад јој се чини да би Срби могли зло проћи. У погледу стварања српске кнежевине, руски кабинет већ почетком октобра 1804. има доста јасан програм: „Намера коју је Порта имала да од Србије начини кнежевину као што је Влашка и Молдавија била би једина која је по вољи српскога становништва, ако би кнез, који би њоме управљао, био Србин, кога би они изабрали; али, то је баш оно на што би Порта тешко пристала. Али, како се то највише слаже са нашим же-

љама, ја мислим да је у интересу нашега двора да ублажи судбу онога народа и да га привеже за нас". То је службено гледиште руске владе; очевидно и усрдније и пријатељскије од познатог нам становишта Аустрије.

Природно је да је српска депутација, која је почетком септембра пошла у Русију, наишла тамо на срдчан дочек. Осокољени тим, наши представници говоре сасвим отворено. Они траже руску заштиту и помоћ. Прво као најјаче морално средство за опши покрет, а друго као материјални услов за најширу акцију. Та помоћ, веле они, „толико би охрабрила цео српски народ да је лако предвидети како би се цела област у којој Срби живе, у једном тренутку, сјединила и збацила срамни нечовечни и тирански јарам. Српски је план непосредан и јасан, и, у ствари, у тај мах, не тражи ништа више од онога што у Турској већ постоји. „Срби никада једнодушније нису мислили о ослобођењу своје отаџбине, нити су га усрдније желели него данас. Божанском, природном и вечном везом крви, језика и вере која постоји између Срба и Руса, савезом политичким и најљубазнијим везама могла би се будућа срећа српскога народа осветити и на непоколебивој и чврстој основи утврдити. Прве основе томе послу треба отпочети у данашњим важним приликама баш с тога што је једногласна жеља свих Срба: да се у Србији установи самостална српска управа под именом „Сербскоје Правленије" или под другим сличним именом, као што су на пример оних седам острва јонских, а под непосредном заштитом Русије, чувајући у исто време да не нарушимо права султана која му припадају, то јест плаћати му умерен данак.

Јасан устанички циљ је стварање *српске државе*. Њене везе са султаном и однос према гарантној великој сили, у овом случају Русији, нису још довољно прецизирани, нити, у основи, утичу много на израђивање саме мисли. За устанике је главно да они у земљи самој, на свом огњишту, постану самовласни

Доситеј Обрадовић

господари и да осете како им није туђа рука стално на перчину; остало ће се, без много компликација, решавати само собом. Истицање врховне власти султанове долази несумњиво још увек као акт лојалности, да би им положај био лакши и према Порти и према другим државама, којима би се иначе, без те ограде, у духу легитимитета, читав покрет могао учинити сувише револуционаран. У души својој већ тада Србима би било најмилије да прекину уопште све везе са Турцима. Њихове речи 15. јула 1804.: „Истина да нам је султан обећао своју милост и да нам опрашта данак за девет година; али, ко се од хришћанскога непријатеља може надати милости, јер — ако истерамо ове бунтовнике — султан ће послати други гарнизон, који ће се према нама не само понашати као њихови претходници већ и горе, светећи се над нама. Они и досад нису слушали султана, а данас су они сви султани," — те речи најбоље показују право лице ствари и право расположење у већине народа.

Срдчан пријем депутата у Петрограду, руски интерес за српско питање, пун саучешћа и донекле одо-

бравља, и, нада све, руска помоћ од 3.000 дуката за даљи рад и обећање искрено и стварно да ће на Порти световати највећу могућу предусретљивост, учинили су да је код устаника порасло самопоуздање и услед тога и њихове жеље и њихове наде. Али, тај пријем наишао је на одушевљење и код Срба ван Србије. Карловачки митрополит Стеван Стратимировић, увек одличан родољуб, био је одмах, на почетку устанка, израдио једну промеморију за руску владу, у којој је препоручивао Русији да, место на обнови грчког царства, ради на стварању и једноверне и једноплемене славено-српске државе, природне руске савезнице, и то ако не као потпуно самосталне а оно бар као вазалне државе са каквим руским принцем на челу. Садашњи руски интерес за српски устанак давао је наде да ће нешто од тих планова моћи бити остварено или бар живље кренуто. Још активнији беше бачки владика Јован Јовановић, једна од најсимпатичнијих личности српске јерархије XIX века. У својој пастирској посланици од 24. децембра 1805., упућеној Србима и Бугарима Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Македоније, Епира, Румелије, Влашке и Молдавије, у „силнога цара Стефана Немањића царство“, он казује да је одмах после сече кнезова био упутио молбу руском цару за помоћ у невољи. Док руска помоћ не стигне, српски јунаци нека се сете својих славних предака, од цара Душана до Секуле „нећака“, и нек секу „проклете Турке“, „тако не осанула ваша рука, да покажете свету да сте прави и истини Срби и потомци јуначки сербски“. Сад, после тих добрих вести из Петрограда, Срби треба, у могућем савезу са Русима, да почну борбу још енергичније, „за веру, отечество, за част и славу Сербскога рода, за слободу и волност Сербскују о последњих наследниках ваших“. Себи самом одушевлени старац, у екстази, жели, између осталог, да види и да дочека „да Цара Сербљем крунишемо у Призрену граду“ и „патриарха у Пећу“.

Овај полет и вера у боље дане узимају мах. Црногорски владика,

Петар I Петровић несумњиво би се одазвао позивима неких суседних племена, Морачана, Никшића, Пивљана и Дробњака, који већ беху закрвили са Турцима, кренути Карађорђевим примером, и који кликуваху „ја сада, ја никада“, — да није имао у тај мах везане руке. Руска једна комисија водила је 1804. једну истрагу против њега, тобож с тога што је ушао у неке везе са Французима, и учинила га због тог неактивним и озловољеним. Осим тога, Русија се бојала француског искрцавања на далматинску или албанску обалу и хтела је да у том случају има Црногорце приправне за борбу на тој страни. Разумљиво је с тога да њој није било у интересу да се Црна Гора заплиће на другој страни и да, што је још горе, уз француско непријатељство навуче још и турско. Овако, Петар I је на све позиве морао да ћути. У Дробњаку су, ипак, и без његове помоћи борбе трајале доста дуго; али, на крају, биле су, као осамљен покушај, савладане или бар за извесно време пригушене.

За Србе у Београдском Пашалуку било је јасно да ће после тога доста повољног одговора из Русије бити у својим тражењима енергичнији и да ће их пре повећати него умањити. Код њих се почело стварати уверење да Турке у Цариграду треба силом прилика у Србији натерати да устаничко питање узму у озбиљније разматрање. Досадашњи јавашлук ишао је, истина, у прилог устаницима; али, тако и не може и не сме даље остати. Људи су хтели да се зна на чему су. Видећи да се Турцима не жури, односно немајући од њих никаквих порука у погледу својих захтева, они одлучише да се на неки начин сами обезбеде. А то је могло бити само тако да очисте Београдски Пашалук од Турака; да се припреме за сваки случај; и да се са извесном снагом и са залогом у руци упусте у преговоре. Разумљиво је да се на Порти на свата српска спремања и на нескривене везе са Русијом гледало са много подозрења. Тамо се почело увиђати да устанак није ни само против дахија, ни привремен револт заталасаних

Београд (1804. године).

сеоских маса, него да почиње добијати све више карактер борбеног става против целог режима, а можда и против турске власти уопште. Ради тога, Порта мења своју досадашњу политику толерирања ствари, и у пролеће 1805. решава да изнуди одлуку.

Колико је, међутим, и код Срба сазревала одлука да треба борбом рашчистити ствар, даје леп пример овај случај. У оно исто време када су Срби, по рускоме савету, одабирали депутацију која би у Цариграду изложила српске захтеве и почела преговоре, и када су пребрајани новци одређени за хараџ, Карађорђе је, угледавши толики новац, кликнуо: „Ето, којекуде, је ли ово право оволике силне новце давати Турцима, да нас боље туку, или је боље за ове оваке новце куповати џебану, па ми Турке да бијемо“.

Последица тога схватања беше битка на Иванковцу 6. августа 1805., где је српска војска спречила улазак у Србију султановим четама и тим отворено почела борбу против самог Стамбола. Устанак је тим актом добио јасан и свој прави карактер. Почела је права борба за ослобођење, односно настало је оно светло доба, кад беше „крвца из земље проврела“

и кад, по Вишњићевим речима, дође земан:

„Сваки своје да покаје старе“.

III.

У народу, дуго потиштенем а у основи слободољубивом, успех србијанског устанка дочекан је са нарочитом радошћу. Око необичног имена Црнога Ђорђа, веома погодна за митску фигуру, развио се читав низ легенди у једног народа који је и иначе био склон романтици и сав живео у култу и кругу идеја народног десетерца. Један француски извештај из Босне, писан 28. маја 1805., казује како и тамо расте слава Карађорђевој личности, како се о њему шире песме и како се он у њима славн као скори ослободитељ хришћана. Чак се међу католицима кретала акција у том правцу. Са тим у вези сигурно се јавила и она класична реч народног певача, који је приказивао Карађорђа у односу према Босни и ставио му у уста онај поносни узвик, који ће доцније постати читав национални програм:

*Дрино водо, племенита међо
Измеђ Босне и измеђ Србије,
Наскоро ће и то време доћи
Када ћу ја и тебека прећи
И честиту Босну полазити...*

Кроз српски свет, после битке на Иванковцу, доиста се пустио глас да треба у тако одсудном часу да се сви нађу против заједничког непријатеља. Није више у питању локална борба у Београдском Пашалуку. Настало је, напротив, одлучно решавање између „крста и полумесеца“, између Срба и Турака уопште. На народној скупштини, држаној последње недеље месеца новембра у Смедереву 1805. године, решено је ни мање ни више него да се Порти, због ратовања ускрати даљи данак, а да се покупљени харач употреби на војну спреду. Једна одредба те скупштине гласила је: „да се међу војнике приме и Срби изван Београдског Пашалука; уопште, сваки који би дошао из српских земаља под Турском и желео да се бори против Турака“. У очекивању турског удара, Срби су се били збили у један јак и солидан фронт и, као ретко када, беху сасвим сложни и у најбољој вољи да један другог помогну. „Сви смо у слози, — јављао је један српски извештач тога времена, — и у договору једном душом дишемо“. У новој молби упућеној руској влади, у фебруару 1806., Срби кажују чему се надају од своје шире акције. Ако би им Русија притекла у помоћ, и то са оружаном силом од неколико пукова, то би имало несумњиво дејство на Србе из осталих крајева. Срби из Босне и Херцеговине, Црне Горе, Далмације и Арбаније, могли би дићи војску од 200.000 људи и постићи своје давне жеље. На чело те српске војске молили су да дође брат цара рускога, велики кнез Константин Павловић. Са њим као вођом и Русијом као савезницом — Срби би могли чуда да постигну.

И за Турке је сада већ било сасвим јасно шта то Срби хоће. Ако су се дотле и заваравали, ма из којих разлога, да ће раја остати верна самом султану и да покрет ни у колико не угрожава његову суверену власт, сада су увиђали, после свега што су чули и сазнали, да је стање духова сасвим другаче. Једном султановом бујрунтијом обавестили су с тога из Стамбола све подручне власти „да се појавио бунт

у Србији, да су српски неверници подигли гласе, да теже ослободити се својих ропских патњи, и да, као бунтовници и устаници, не признајући султанову власт, не само што отказују плаћање царског данка, већ су се подигли да се као непријатељи царевине са оружјем у руци туку са муслиманима и војују“. Нешто даље гласила је султанска наредба: „С тога је султанова влада решила да поступа оштро и немилосрдно са подигнутом и побуњеном рајом. Зато се издаје заповест да се убија, уништава и стреља сваки бунтовник, па ма где се ухватио, само да би се у корену могла уништити клица устанка“.

Ма колико да су осећали тежину положаја и опасност турске силе и ма колико да су били на чисто са тим шта све у борби стављају на коцку, српски устаници, видећи да се борба не може избећи и да Турци неће да чују за уступке по њиховој жељи, не само да нису били малодушни, него у једном прегалачком замаху мисле чак сами на ударац. Нада у Русију и уверење да неће бити сасвим напуштени, опредељују Србе на активност, која је била високих вредности и пуна пожртвовања код њих кад год је требало спасавати част и образ. Када се год. 1806. спремала на њих са три стране турска војска, они моле Русију да дозволи Србима прелаз у офанзиву. „Боље је да ми Турке на њиховом земљишту разбијамо, него да их дочекујемо на нашем. И да смо то допштење имали, досад били бисмо једни у Софији, други у Босни, трећи у Арнаутлуку, а четврти до Рушчука.“ Ако у тим речима и има нешто самохвалисања, несумњиво је да има и доста вере и, унеколико, извесне обавезе.

И доиста, 1806. година била је година највећих успеха бунтовне Србије. Среће је било на свима странама. Понесени сви једном вољом, задахнути сви само једном жељом, они су имали сви и само један циљ: да дело ослобођења крунишу победом и пријатељу као и непријатељу даду јака доказа о унутрашњој вред-

ности њихова покрета. Почетком године узети су Пореч и Неготин на истоку; Параћин, Ражањ и Алексинац на југу; Крушевац на југозападу. Српске чете продреше чак до Куршумлије на једној и до Студенице на другој страни, а неке чак до Вишеграда и Нове Вароши. Кроз сву земљу пође поклич да се хвата за оружје, а у оскудици оружја и за секире. Одушевљење поста још веће када почетком априла стигоше вести и из Црне Горе, које даваху наде да ће и она ступити у акцију. Сав радостан, Карађорђе је писао цетињском владици Петру I: „Ми смо од почетка нашега устанка све до данас једнако на вас и на ваше славне Србе, црногорске витезове, и очи и срце наше обраћали као на једну једину слободну и независну и преславну државу и, ох, без наше кривице изгубљене српске државе витешку част, која је данас свима Србима и одбрана велика и и преслатка дика. У истом писму он је изражавао своју најискренију жељу, „да Бог сједини мисли опште народних послова наших с вама и да свеже међу нама и вама нераскидан савез, савез грађанства најслађи и вечни, као што је нас везао крвном везом рода, племена и вере"... „Молимо и заклињемо вас крвљу српском, која тече кроз жиле ваше и ваших витезова, а знамо да је она у многих племенитих срдаца у данашње време давно већ ускипела, да се нама са војском, што скорије можете, на помоћи нађете и да одмах са леђа отуда на Босну ударите, да дижемо све што се честитим крстом крсти, да устане Босна и Херцеговина на опште избављење свију Срба... Да живимо заједно сједињени, као што нам Бог заповеда, који је у нас једну исту српску крв улио и једном нас вером просветио, тако да живимо и да будемо једна браћа, једно тело, једно срце и једна душа и љубезни суграђани под једним крилом и заштитом... благочестивог господара сверуског". Ово Карађорђево писмо, светли докуменат потпуно јасне народне мисли код наших вођа још на почетку XIX века, читав наш нацио-

Руски цар Александар.

нални програм онога времена и неколико десетина година доцније, није на жалост могло постићи оно што је желело. Црногорци са Петром I беху баш у ово исто време позвани од Руса да спасавају Боку од Француза. Сасвим заузети на тој страни, они сада нису могли да се одазову Карађорђу и олакшају угрожени положај Србије. Али, ова је, захваљујући својој тврдој одлуци да истраје у свом херојском прегалаштву, успела и сама. Војвода Миленко Стојковић потукао је 24. јуна источну турску војску под Јусиф-пашом, која је надирала према пожаревачкој нахији; 20. јула одбијен је један јачи турски напад на ваљевску нахију; 1. августа однео је Карађорђе своју славну победу на Мишару, најсјајнији српски успех у Првом Устанку. Мало после, 22.—24. августа, разбили су Срби на Делиграду и трећу турску војску, која је имала да напредује од Ниша, и у борбама продрли су Срби до Прокупља и чак до Бањске на Косову. Најпосле, као круна свега, дошло је освојење Београда дефинитивно и потпуно 27. децембра; а 25. јануара 1807. предао се и Шабац. Србија

је била ослобођена, отета на крвавом мачу, и у везирски Београд, после неколико векова, ушао је Србин као господар.

Овај успех, веома велик и веома значајан, ма са које стране био посматран, дигао је силно и дух и веру свег српског народа. Оживели су, као из бајке зачарани, сви лепи снови о прошлости и пројездила је још једанпут сва она богата средње-вековна легенда од кнежева Крушевца до деспотова Београда и Ђурђева Смедерева. Као нов и неоспорно осетан елеменат тог појачаног значаја Србије и њене оправдане вере у бољу будућност, дошао је 1807. још и прави писмени савез са великом руском царевином. Ма да је у то доба Порта, желећи да према Русији има потпуно слободне руке, била веома склона да испуни највећи део српских жеља и то Србима јасно назначила, код ових, једном понесених жељом за слободом, превладао је руски утицај, и они су без много устручавања напустили повољне турске понуде и одлучили се на даљи рат. То је моменат у ком српски устанак добива несумњиво обележје. У првој својој фази он је био устанак против лахија и да је онда завршен он се не би био развио ван оквира једне уже самоуправе. Од битке на Иванковцу тај је устанак добио, истина, карактер борбе против саме турске власти; али, ипак, са наглашавањем да то још увек није и борба против султана и да је споразум доста лако могућ. А он би и био могућ, само да су Турци тада Србима дали оно што су нудили годину доцније или чак и са нешто мање уступака. Сада све то више не помаже. Срби пристају уз једну велику туђу силу, отворено пред целим светом, и тим на најотворенији начин казују да је ова њихова борба одсада борба за уништење и турске власти у Србији и, ако може бити, и турске државе у Европи. Кад је турски мухасил, по Портиној заповести, тражио од Срба, као турских поданика, да даду 20.000 људи за борбе против Руса, добио је 19. марта 1807. од кнеза Симе Марковића, тада председника

Српског Управног Савета, овај поносни и одлучни одговор: „Србија сматра себе као независну државу; никаква данка не пристаје дати, нити ће дизати оружја на своју једноверну браћу и савезнике“.

IV.

Поред тога што је себе сматрала независном државом, Србија Карађорђева времена сматрала је већ тада себе и носиоцем мисли за народно ослобођење, односно као главни стожер националне акције. У свом једном писму владици Петру I. од 14. априла 1807., Карађорђе је говорио како мора да даје помоћ „прекодринској браћи“, која су се побунила против Турака и која, природно, траже помоћи од њега и Србије. „А принуђен сам, — вели он, — давати им и хришћански род добро чувати, да не би преко мере у некрштене руке у ропство запао.“ Да охрабре мало тај заплашени и у извесним крајевима Босне учмали наш елеменат, прелазе доста често србијанске чете преко Дрине и допиру понекад доста дубоко у унутрашњост. Око Ђурђев-дана 1807. продрла је чета проте Смиљанића до близу Тузле, а мало после једно веће одељење чак у горњу Посавину, док у мају није почела нешто живља акција Срба, и то са повећим бројем чета. Али, Босанци не беху оно што и Шумадинци, нарочито не Босанци богате и увек мало одлучне и готово никад на покрет готове посавске равнице. С тога сви покрети Карађорђевих људи да усталасају Србе с ону страну Дрине осташе неуспешни. Људи оних крајева беху нешто и сувише заплашени од Турака, а добрим делом ни сами не имађаху много борбености ни воље да плодно тле својих макар и кметовских њива замењују за опасни живот четовања.

Нешто више прегалаштва показиваху неки наши људи у крајевима са аустриске границе. Карађорђу није никад ни на ум падало да развија ма какву агитацију на тој страни, знајући врло добро колико је Аустрија осетљива и подозрива, а налазећи, уосталом сасвим оправдано,

да би било горе него неполитички изазивати у часу неравне борбе са Турцима још и напад с аустриске стране, Аустрија сама, увек на опрезу, будно је пратила све покрете код својих Срба. Кад је устанак избио и она приметила колико изазива и радости и одушевљења код Срба на њеном подручју, она је сурово и брзо хтела да угуши сваку јавну манифестацију радости, била она усмена или писмена. Систематски су забрањиване све књиге, песме и слике, које су хвалиле јуначки покрет; а исто тако, са истом пажњом, забрањивано је и све што је било намењено да подсети Србе на њихову славну прошлост и да изазове код њих жељу за обновом старе славе. Нарочито им је упадала у очи једна књижица, која беше извадак из *Стематографије* Христифора Жефаровића, са српским државним грбовима и сликом цара Душана, коју беше приредио један њен официр, Никола Стаматовић. Аустрија није само забрањивала те књиге, слике и слично за своје поданике, него је живо настојала да оне не пређу ни у Србију, да и тамо не би имале „опасно деловање“. Забрањивана је чак и слика Карађорђева. Али, све то није могло да помогне. Српски родољуби из Карловачке Митрополије, на челу са најодговорнијим лицима, као што беху, примера ради, митрополит Стратимировић и бачки владика Јовановић, не могаху да не показују своје живо саучешће са покретом у Србији, и да му не дају своју помоћ. Српски

Кнез Милош.

трговци даваху новчане прилоге, ствари и нарочито муницију; српски интелектуалци, међу њима и сам стари и честити Доситеј Обрадовић, прелажаху преко Саве и нуђаху на услугу своје знање и писменост; а Срби официри напуштаху своје положаје у Аустрији и прелажаху у Србију. Доста је у овом последњем низу подсетити на случај старог капетана Радича Петровића или на славног капетана Вучу Жикића, оснивача Делиграда. Није, онда, чудо што је тамо дошло и до покрета знатно озбиљнијих размера.

У Срему је крајем марта 1807. избила једна чиста побуна, којој на челу беше Тодор Аврамовић, звани Тицан, из Јаска. Побуна је у почетку имала карактер отпора против

спахиских чиновника румског и илочкиг доминија, али, брзо је добила карактер сељачке буне за народна права. Пример блиске Србије имао је несумњиво свога дејства. Аустриски извештаји говоре о томе да је буна била у ствари и потакнута добрим делом од Србијанаца. Шта више, они наглашавају да је као једно јако средство агитације била слика цара Душана, која је растурана у народ, и која је имала да подсети на стару славу и на заједничку прошлост и везе. У јесен, септембра и октобра месеца исте године, беху учестале вести о српским емисарима, који тобоже поново буне народ по Срему. Истина је да су неки сремски хусари, већином Срби, хтели те године да пређу у Србију и да је народ у Срему сав саосећао са браћом у Србији. Један шпијунски аустриски извештај из тога времена, претеран али карактеристичан, казује како Срби са леве стране Саве и Дунава „само чекају миг од Карађорђа, па да се, како они тако и њихови повереници, не само у Земуну, већ на целој граничној линији до Оршаве, придруже Србима“. „Помоћу земунских Срба, сваку ноћ прелази од 10 до 12 царских дезертираца у Србију“.

Освајање Београда и долазак руске војске на Дунав, па српско-руски савез, деловали су необичном снагом на српски елеменат суседних аустриских области. Култ православне Русије у подручју Карловачке Митрополије трајао је кроз читав XVIII век. Позната је довољно историја руско-српских црквених и школских и књижевних веза; зна се добро какве је широке размере хтела да узме сеоба Срба из Аустрије у Русију 1750.—1752. год., и зна се, исто тако, одлично како је уопште порастао престиж Русије у другој половини XVIII в. ка, после њених великих успеха према Турцима и Пољацима. Разумљиво је с тога што је код банатских Срба почело осетно врење на глас да Руси спремају ослобођење српских саплеменика и обнову српске државе. Једно писмо из тих крајева стигло је 1807. у руски главни стан.

„Ми вама јављамо да желимо бити под руским двором и да хоћемо сви једногласно да устанемо против Немаца... И сами ћете увидети да су Немци од старине подли, нечасни и непостојани. Немац ће све наше земље са селима продати племићима, како би уништио српску Војну Границу, са изговором да не ради то он него Мађар, како би Срби мрзили на Мађаре, а не на Аустријанце. Ма колико да Турци желе зла Србима с тога што су саплеменици Русима, ипак их у томе превазилазе Немци“. У Банату се шире крупне вести о Србима. У Панчеву се био пронео глас да ће Срби искасапити католички елеменат на брашанчевској процесии 16. маја 1807., па је војска послала неколико чета да одржи ред и угуши сваки покрет. Крајем маја 1808. избила је, у ствари, буна у околини Беле Цркве, и то у селу Крушици. На челу те буне беше свештеник Димитрије Ђорђевић. Невешто вођен и недовољно организован, рачунајући наивно и са несигурним влашким елементом, тај устанак би брзо угушен. У аустриским круговима тврдило се да је и та буна („буна попа Ђака“) имала веза са Србијом и да је у њу био уплетен један пензионисани аустриски официр, Србин Маријан Јовановић.

V.

Године 1809. чинило се да ће српски планови почети да се приводе у дело. Између Русије и Турске беше дошло поново до рата, у којем су Срби, природно, суделовали на руској страни. И руска, а још више српска намера беше да једном дође до сарадње између србијанске и црногорске војске. Оне су се у бојном походу имале сјединити на најкраћем одстојању, преко Новог Пазара, и тако, удвострученом снагом, и моралном и материјалном, поћи у даље борбе. Поред тога, заузимањем Новог Пазара била би Босна и Херцеговина одсечена од Турске и пала би као зрео плод победничкој српској војсци. Сам Карађорђе беше узео на се да изведе тај тешки али веома часни задатак. Његова војска прешла је априла месеца старе гра-

Таковски устанак.

нице и допрла до Новог Пазара и Сенице и одржала две лепе победе код саме Сенице и на Суходолу. Црногорци се беху кренули са друге стране и допрли до Планинице према Никшићу; извесна одељења беху се чак и сјединила са Карађорђевим четама; али, до праве сарадње није дошло, јер владика оклеваше и чекаше неке нарочите поруке. Усред Карађорђевих успеха на тој страни, стигоше црни гласови са Ниша, где српска војска, притиснута од надмоћније силе и растрзана унутрашњим размирицама вођа, беше претрпела осетне губитке и дошла у критичан положај. Да спасава саму Србију, Карађорђе мораде да напусти даље борбе у Новом Пазару и да хитно пожури на Мораву.

У Србији после тога нестаје првашњег полета и замаха. Несрећно ратовање 1809. год. појачало је унутрашње кризе у земљи и онеспособило је за већа предузећа. Војводе беху позавађене у узајамној суверњивости; а против самог Карађорђа, који беше одличан војник али несигуран државник, беше се створила јака опозиција, чија средства борбе не беху ни увек лојална ни у складу са државним интересима. Сукоб су појачале и две опречне политичке оријентације. Русија, забављена Наполеоном или патећи од последица тешких борби са њим, тражила је у ствари да Србија донесе за њу једно војничко олакшање, док су се Срби надали да ће их Русија обилато помоћи да дођу до слободе. Несрећни мир у Слобозији, где је Србија била занемарена од стране Руса, и руско мешање у унутрашње српске размирице, појачали су незадовољство код једног дела Срба, нарочито код Карађорђа, и створиле услове за аустриски утицај у земљи. То све бива праћено масом сплетака, које људима паралишу добру вољу и спутавају рад. Забављени тим унутрашњим злом, сумњом отрованих душа, наши људи губе прву енергију, и кад је дошао турски вихор од 1813. године, изазван Наполеоновим походом на Москву, они не могу да му се одупру својим старим духом јединства и

прегалачке воље за борбу до траге. Стојан Новаковић тачно приказује помућено стање у земљи: „Некако је сав свет осећао да је несрећан свршетак српскога устанка неизбежан. И пријатељи и непријатељи у суседству Србије мислили су да се она одржати не може. Општа малаксалост и неповерење у своју снагу (још више због турске најезде од 1809.) беху завладали од врховног вођа до последњег војника“.

Природно је да је још већа малаксалост настала у погледу схватања Србијиних планова према осталом Српству. Велике наде полагане у устанак беху сасвим пропале. Србија је, са пуно права, могла да зажали на Србе из осталих земаља, нарочито на Црну Гору и Србе под Турцима, што је читаво време оставише саму, да бије бој и за себе и за њих. Сви, међутим, или везани на другој страни или недовољно активни, заплашени за своје спокојство осетише убрзо колико су били себични према Србији и како су олако пропустили један важан час за велико дело заједничке акције. Али, као извињење за све, треба рећи да питање пуног српског ослобођења у тај мах не беше још сазрело. Крајем XVIII века још нико није тврдо веровао у могућност стварања једне своје српске државе; ни сами вођи устанка не беху увек начисто у томе правцу. Колики је онда успех, кад је херојска борба од 1804.—1809. пробудила све старе жеље и снове и дала им, за извесно време, реалан вид! Стварање своје српске државе постаде тада јасан програм и светао циљ. Та обновљена свест или, што би рекли наши романтичари, „тај распаљени жар“, беше једна од главних тековина тешке борбе Првог Устанка. Велики песник ослобођења нашег племена дао је најтачнију карактеристику за Карађорђа, кад је њему закликтао:

*Диге народ, крсти земљу, а варварске
ланце сруши:
Из мртвијех Срба дозва, дуну живот
српској души:
Ево тајна бесмртника! Даде Србу
сталне груди.
Од витештва одвикнута у њим лафска
срца буди!*

ТРЕЋИ ДЕО

ИНТЕЛЕКТУАЛНА РАДЊА НАРОДНОГ УЈЕДИЊЕЊА

I.

Слобода, до које је дошао српски народ крвавим прегнућем од 1804. — 1813. године, није могла бити лако упуштена. Удар од 1813. године погодио је Србе у једном часу унутрашње слабости и кад њен руски савезник није могао да обрати довољно пажње на Србију. Било је с тога доста вероватности да ће Срби, ако је остало у њима и мало оног старог слободољубивог и отпорног духа, употребити прву погодну прилику да збаце турски јарам и врате стање првашње унутрашње слободе. Једно време чинило се да до тога неће доћи. Изморена дугим борбама, сад прегажена и утучена, без вођа који је оставише у најтежем часу, Србија је чинила утисак једне земље којој је до свега пре него до новог мрцварења. Турске власти су озбиљно тако мислиле. Босански везир говорио је француском конзулу како је „Србија готово без народа, њени поглавари неће више наћи народ за дизање на буну. Све су тврђаве у нашим рукама и оставили смо довољно новаца да их чувају“. Очеvidно, људи нису познавали оне ретке психолошке особине српскога народа, карактеристичне за све векове његове историје, да је баш у најтежим часовима и, готово дотучен, једним силним напором унутрашње енергије и вере у себе, кидао споне и налазио увек дотле неслућене снаге за успех. Та воља за живот, то нападање и после најсилнијег ударца, то упорно издржавање готово умртвљеног организма, чини једну од најдубљих снага нашег племена, изражену тако речито и јединствено етиком Косовске Епопеје. Може се чак рећи да смо ми увек били јачи у несрећи и да су све лепе особине нашег националног морала развијене биле само у патњи и борби. Власт и осећање силе стално су утицали на нас кварићи и давали нашим сировим страстима пуног маха и разоран развој.

Поред тога, беше се променила и спољашња ситуација Европе. Наполеон, поражен, престао је да буде опасност за њено спокојство. Русија, његов главни победник, постала је једна од првих сила и имала је врло јак утицај. Њен интерес за српско питање не беше престао. Она је добро знала да је Србија страдала донекле ради ње, али свакако с тога што није било ње да се заузме у прави час. Знала је, исто тако, да Турска није испунила ни преузете обавезе према Србима у Букурешком Миру. С тога је, разумљиво, Русија и могла и била спремна употребити прву дану прилику да се Србији поново нађе на услузи. „Ма какво да је било држање овога народа, — говорио је руски посланик у Цариграду 1814. године, — оно није могло разрешити Порту њених обавеза спрам Русије, јер је одредба, која се односила на овај народ, била уговорена између Русије и Порте, а не између Порте и Срба“.

Тома Вучић Перишић

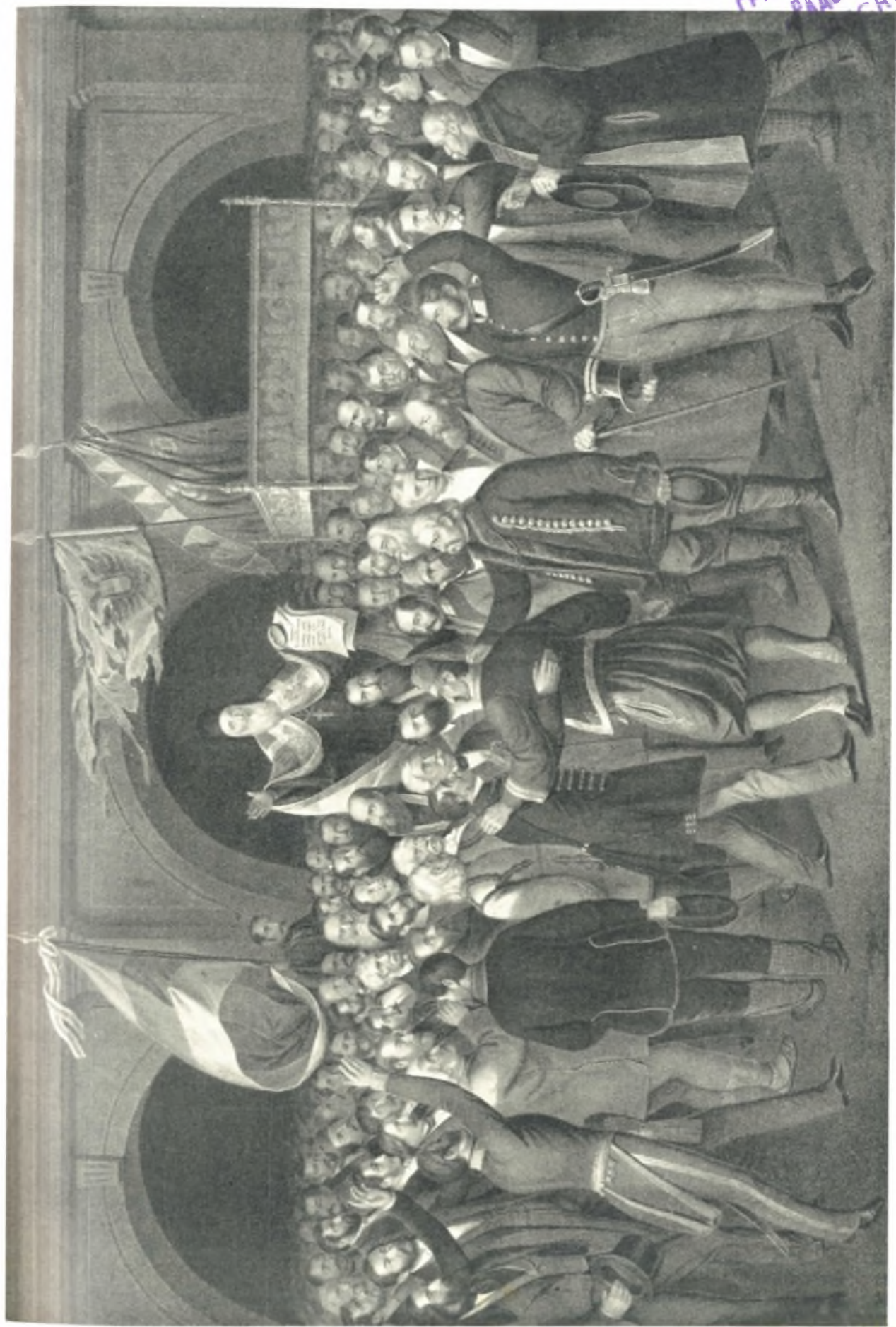
Срби су врло добро приметили промену европског положаја и настојали живо да је искористе за себе. Један велик део вођа, који беше избегао из земље за катастрофе од 1813. године, радио је свима средствима да о невољи своје отаџбине обавести Европу, а нарочито руски и аустриски двор, и да поново оживи српско питање. У исто време они су одржавали и везе са својима у земљи и, обавештавајући их о развоју догађаја, упућивали их на припремање новог покрета. Одлазак Карађорђевић и других војвода у Русију, по позиву руске владе, давао је најлепше наде за скору будућност. У народу, према којем победници Турци нису имали много обзира, већ беше почело врење. Хајдучија учеста, а у септембру 1814. изби и Хаци-Проданова буна. То изазва од стране Турака још већи притисак, а од стране Срба још одлучнију вољу да се једном свему учини крај. Наста доба „катил-фермана.“ Крв плину понова, још и пре него што је Милош Обреновић на Цвети 1815. огласио нови устанак. У земљи покрет брзо нађе одзива и за мало па се Србија претвори у велики логор бунтовника.

Ну, Милош Обреновић имађаше у основи другу политику него Карађорђе. Он је хтео да Србију очисти од Турака, односно да сузбије њихову власт; али, у исти мах, искрено је мислио да се нагоди и измири са Портом. Карађорђево искуство учинило га је веома обазривим; поред тога, он лично беше више дипломатска него војничка природа. Његова намера била је: пошто извојује прву базу за преговоре самим устанком, да остало добија постепено, без излагања опасностима и, по могућности, без вређања Портине осетљивости. Он се с тога од првог дана обазриво и штедљиво опходи са преданим или похватаним турским посадама и њиховим породицама, а самим Турцима наглашава сваком приликом да је овај његов устанак акт љуте невоље. Он не напада ни „царских градова“, да не би касније имао неприлика ради тога. Овакво његово држање беше

добро дошло и Порти. Она је у првој љутњи кренула на Србију одмах две војске, са босанске и нишке стране; али, наскоро им је дала наредбу да покушају и смиривање на леп начин. Турска је била свесна своје обавезе у Букурешком Миру; видела је добро значај Русије у тадашњој европској политици и налазила је да би могла имати већих неприлика, ако би покушала да и сада поступи онако као 1813. године. Кад су код Милоша приметали став друкчији од оног ранијих усташких вођа, Турцима се учинило веома погодно да преговоре приме и да не гоне ствар на оштици ножа. С тога је у реткој предусретљивости и могао рећи један од везира преговораца Србима: „Будите ви цару покорни, па носите и топове за појасом, ако хоћете!“

Доиста 18. септембра 1815. дошло је већ и посредовање рускога посланика на Порти, по изричној наредби цара Александра. Српско питање стављено је тим поново на дневни ред, али сад тако да је Турска изишла као руски дужник; и ма колико да се она бранила да учини веће уступке и ма колико да је отезала ствар, било је ипак већини на Порти јасно да се мора попуштати. Милош, са своје стране, није давао никаква повода да Порта и Турци уопште имаду каквих конкретних чињеница о српској непоузданости. Непријатељства су сва била обустављена одмах у јесен 1815. А колико је далеко Милош ишао у својим обзирима према Порти — да оставимо на страну личне мотиве — сведочи најбоље то што је одсечену Карађорђеву главу послао у Цариград као неоспоран доказ своје лојалности.

Такво држање Милошево према Порти, а нарочито убиство Карађорђево, који се спремао да крене устанак поново и да га рашири по свем Балкану, били су међутим видан знак за остале Србе да се Милош одрекао великих ослободитељских планова и крупних акција уопште и да је сав прегао на то да огради и рашчисти своју њиву. У Милоша нема нимало лирике. Он

Мајски сабор

је сав практични трговац, који добро тврди пазар и гледа корист. Он неће на несигурно и није нимало вољан да понови себи Карађорђеву ситуацију од 1813. године. То свет осећа. Ма да воли што види Србију ма и у пола слободну и што зна да је та полуослобођена грудa зачетак нечег што ће несумњиво да се развија на боље, српски свет ван Србије није ипак марио њеног новог господара. Препреден и суров, страховито личан и себичан, ма колико мудар и активан, Милош није могао да постане велика симпатија народа. Њему недостаје култ једног Вишњића и одушевљење једног Доситеја. Карађорђе Петровић имао је у себи нечег што се народу нарочито допадало: срчан гест, јаку веру и, нада све, витешки успех. Милош му се, међутим, чинио као једна врста *обичног човека* (ма да је он био далеко више него то), који је постао вођом у оскудици бољих и коме се нарочито замераланескрупулозност према противницима и свима који су му могли изгледати као лично опасни. Такав човек, са турском чалмом око главе и са јеменијама на ногама, који са турским пашама говори само у преврћеном ставу, није у онај мах могао изгледати људима као достојан наследник немањићског низа, а ни као човек који би повео народ у борбу без поштеде. Отуда извесна мирноћа људи ван Србије и преми њему и према његовој политици. Осим тога, на одговорне људе са ону страну Саве, као на митрополита Стратимировића, силно је деловала катастрофа од 1813., и они нису смели да понављају и сад она иста сокољења којима су некад потицали Карађорђеве сараднике. Опрезност је сада била прва мудрост наших политичких вођа.

Још је био један веома велик разлог ради којег Милошева Србија првог времена његове владе није могла да постане жариште националне политике. Нешто из обзира према Турцима, да не би изазивали сукобе и стварали неприлике на обе стране, а још више из личних рачуна, да потисне све, који би по угледу и значају могли да му буду

опасни, кнез Милош је поубијао велик број знаменитих људи и војвода из Првог Устанка. Његово је дело погубљење Петра Молера, Радича Петровића, владике Мелентија Никшића, кнеза Симе Марковића, Павла Цукића и много других и, нада све, самога Карађорђа. Та одвратна саможивост и цинизам једног сељачког скоројевића изазивали су жив протест на свима странама ондашњег српског света. „Чудовиште је тирана у њему имало добру пробу да от проста човека може ретко што добро изићи“, писао је Стеван Живковић Вуку Караџићу, казујући тим расположење највећег дела српске интелигенције. Човек, на кога се толико гледало, и о којем је падала ретко која добра реч, није могао постати лако носилац народних идеала и личност у коју ће са чежњом али и са поносом бити упрте све очи. Уосталом, када су грчки хетеристи, који су сневали о општој револуцији балканских хришћана против Турака, покушали да у своје коло увуку Милоша, наишли су код овога на тако рђав пријем, да ником другом није могло више ни на ум пасти да што слично са њиме понови.

II.

Али, у Милошево време сазревало је једно нарочито уверење у српскога народа у Србији. После пораза Наполеонова, поред Русије и Енглеске, једна од главних европских сила у првој половини XIX века беше постала Аустрија. Ниједно од важнијих питања није се могло решавати без њеног суделовања; а нарочито ниједно питање Блиског Истока, где је она била посебно заинтересована. Свака промена прилика и односа на Балкану повлачила би за собом несумњиво посредовање Аустрије и, евентуалну, окупацију србијанског подручја. За време кризе настале услед Грчког Устанка од 1831. године, знало се доста поуздано да Русија не сме да уђе у акцију, јер се бојала да Аустрија не искористи ту прилику и не поседне Србију. А српски народ није више желео аустријског „ослобађавања“. Крајем XVIII века пре неких

четрдесет година у Србији се такво решење сматрало најприроднијим и као готово јединим које је стварно могуће. У Карађорђево време, видели смо, добар део људи долази поново на ту мисао и нуди чак Аустрији власт над Србијом. Овог пута, кад би било изгледа да би Аустрија могла поћи да оствари тај план, Србија је одједном одлучно против тога. Михајло Герман, паметни српски дипломат Милошева времена, одсечно поручује. „Боље је сто пута Турчину него Немцу!“ и то с тога „што турског пашу свагда можеш да истераш из Београда и из других места, а немачког генерала не може се тако ласно без туђе помошти.“ Кнез Милош сам вели: „Срби који су се поодавно преселили у земље аустриске царевине — лишени су свију својих привилегија, које су скупоценом крвљу својом заслужили код пређашњих императора, и сад трпе велико гоњење за своју веру. Осим овога што сам напоменуо, има још много којешта што трпи наш народ од злотворног аустријског правитељства, а кад на све ово обратите пажњу, ја мислим да ћете се сагласити са мном да је нашем народу боље трпети пређашњег тирана, него подпасти новом и примити оне окове које спрема аустриски двор... Уздајући се на обећања високог руског монарха, ја узимам слободу казати да у случају ако би аустриска влада, ма под каквим изговором, ступила са војском у наше земље, ми ћемо се сложити са Турцима, па заједнички одупрети се том злобном непријатељу нашега рода.“

Ово је ванредно важна промена у схватањима ондашњих српских водећих личности. Из тих редова јасно се види одређен унутрашњи план да се дође до потпуно слободне своје државе. Од Турске, растроване и у опадању, неће бити тешко отимати сваки пут по неку повластицу, да се једног дана отме све; али, код Аустрије, моћне и војнички веома јаке, изгледа на стварање своје српске државе били би мали или готово никакви. Од два зла, природно, узима се мање. Милош оче-

Војвода Стеван Книћанић

видно има државнички поглед и мисли на будућност, и од првог часа није рад да своју младу слободу угрожава опасним комбинацијама. Свеједно је што идеја није његова. Он је разумео и прихватио, и то је од њега, човека проста, било доста. Милош, ма колико скоројевићски грабљив за час, ипак је имао особину да добро гледа унапред; сама убиства његових противника долазе више не као освета за злочине садашњости, колико као спречавање да не буду опасни у будућности.

Други важан моменат ове нове политике је нека врста новог националног програма. Овај одлучни анти-аустриски фронт од стране једног државника из Србије значи не само одбијање од мисли да се помоћу Аустрије дође до слободе, него иде много даље и значи да Србија оптужује ту велику силу и да је увршћује у ред својих противника. Мисао да је Турска мање опасна од Аустрије — више је него карактеристична. Поред отвореног скретања пажње на то (први пут у нашој историји тако непосредно) оно значи уједно и постављање или засад разумевања питања за српска права у Аустрији, за која су се дотле

борили само Срби Карловачке Митрополије. На овај начин *српско питање* постаје сложеније и показује унапред у ком ће правцу да се развија. Место ратоборних поклича и нарочито место позивања са оне стране упућених Србији, сада Србија сама почиње да схвата сву тежину српскога положаја уопште и да чисто интелектуалним средствима спрема одбрану и план за будућност. Све, наравно, иде врло опрезно и врло споро; намера је читава система да се по могућности што мање рескира; али, неоспорно је да се питање продубљује и налази све више разумевања и одобравања. Ма да делује у пуном јеку европске романтике, кнез Милош је сува практична природа и не жели никад да стане на „трулу даску“. Та политика нема видних успеха и није увек популарна; она има својих унутрашњих недостатака, јер често иде сувише споредним путевима и није никад довољно одлучна; али, она има својих несумњивих користи, јер је доста постојана и зна што хоће. Поред многих својих мана, кнез Милош је био човек веће вредности. Умео је вешто да се снађе и мудро да комбинује, и радећи за себе он је радио врло много и за јачање и унутрашње сређивање Србије.

III.

Као свуда у Европи, француска револуција и романтичарски покрет, који је произишао из ње, изазвали су и у српском народу јаче развијање националне свести. Култ народног језика и прошлости, интерес за све што је народско и народно, као и веровање да је у природном и простом главни услов за регенерацију друштва, битне су особине интелектуалног програма тога нараштаја. У њему нарочиту реч води готово свуда омладина; нова млада снага слободна за одушевљавање и вољна за прегарање. У њиховим душама букти млада вера да је нови покрет сп с угрожених нација и да препород може да изведе само свежа снага. У њиховом покрету има с тога одмах, с почетка, довољно ширине и, поред свих природних егзалтација,

и мудра нота прикупљања што већег броја саучесника и што већег низа средстава. Код њих ретко ко ради појединачно. Напротив од првог дана организују се друштва са звучним именима и привлачним програмима, и одмах се мисли и на тешње везе између тих друштава. На тај начин њихови покрети добијају оштрији интерес и не остају без утицаја на средину у којој су.

Таква друштва, у први мах понајчешће у круговима ђачке омладине, настају по узору на сличне организације немачких романтичарских „буршеншафта“, а по примеру мађарских и чехословачких пријатеља. Оне се јављају од тридесетих година XIX века. У њима учествују и образују се људи који ће после водити прву реч у нашем народу. Прво такво друштво беше *Србска Влада* или *Илирски Клуб* у Грацу, од 1827.—1829. године. У њему беше, поред других Срба, Божидар Петрановић, касније угледни народни радник у Далмацији, и Мојо Балтић, „душа те дружине“; од Хрвата Људевит Гај и Димитрије Деметер; од Словенаца доцнији бискуп Сломшек. Гај је после писао како је у томе друштву „баш како кроза сан гледао у будућности бајну слику препорођене нам народности“. Слично друштво беше у Сегедину од 1835.—1837., са карактеристичним именом *Младо Јединеније*. Али, најважнија таква друштва беху *Слобода* у Братислави (Пожуну) и пештанска ђачка група. Они се скупљаху око два велика чехословачка родољуба, Људевита Штура и Јана Колара, одушевљених поборника за општу сарадњу свих словенских народа. То беше у доба општег словенског препорода. Веровало се да је XIX век „век Словена“. Словени досад нису објавили Европи своју реч само с тога што су својим прсима бранили европску цивилизацију од варварских таласа са југа и са истока и што не беху дошли, поред све своје славне прошлости, до општег сазнања своје величине и свога значаја. Сада, у веку општег напретка и пробуђене свести, они ће дати своју пуну меру. Угрожени од Не-

маца, културно јачих и бројем надмоћнијих, главни представници те нове мисли беху Чеси. Они су рано увидели да се, неће ли да деле судбину Полапских Словена, морају, пре свега, организовати сами за самообрану, а онда се чврсто наслонити на своје расне суплеменике и теоријом и делом, да тако ојачају веру у добре изгледе своје неравне борбе и да појачају свој положај према противнику, указујући на то да они у акцији нису осамљени и да иза њих долазе силне и непрегледне резерве словенске. У Пожуну се у тим идејама васпитава Светозар Милетић, који тада пева:

*Ој, Славјани, браћо драга,
Куцнуо је и наш час.*

А у Модри је Србијанац, Павле Поповић Шапчанин, певао другу песму „Срб у Татрама“ и клицао:

*Помоз Бог вам, Татре!
Примите ме Срба . . .*

*... Поцерица, твоја сестра, мати моја,
Негда са Авалом у тавности стоја;
Но сада вам свима божја синузрака, —
Сад ступа те взајмно к цјели, нема
мрака.*

У Карловцима 1848. оснива се друштво *Српски Напредак*. У Београду 1845. ђаци београдске гимназије образују *Душанов Полк*; а 1847. лицејци *Дружину Младежи Србске*. У њој се развијају Јеврем Грујић, Јован Ристић, Радивој Милојковић и др., који ће после бити најистакнутији вођи либералне Србије. Дружина се конституисала намерно на Видов-дан, „као дан када су се падши јуначки претци жртвовали за слободу и показали потомцима пут

Петар Петровић Његош.

којим треба ићи. . . .” Као прва тачка програма те дружине узета је ова одлука: „за спољашње ослобођење српског народа свестним учинити бића свеколиког Србства, свестним негдашње Царевине и сјајне будућности своје; даље, боље упознати и тешње скопчати са свима гранама словенским”.

Поред тих идеја за тесну сарадњу свих Словена, које су постале познате под именом *славјанофилства* и *панславизма*, а које су нарочито са Чесима неговали аустриски Словени, јављају се код србијанске омладине, школоване на западу, још и тежње за унутрашњим слободама. То је

бунтовни дух 1848. године. У Француској и Немачкој борбена омладина, са либералним елементима на челу, тражила је битне демократске реформе у унутрашњој управи. У Француској се уз те политичко-реформне идеје мешају и социјалне и отворено антирежимске. У Немачкој, покрет је био више уставно-реформни. Наша омладина, васпитана у те две земље, пожурива је да идеје тих покрета пренесе и у Србију и да у земљи још неписмених нахијских кнезова и подвлашћу једнога Томе Вучића, који је од хајдучког најамника дотерао до првог попечитеља у земљи, проповеда уставне слободе западног рецепта. У овом другом правцу омладина није имала правога успеха и била је у озбиљној и оправданој опасности да буде узета као „младо-лудо“. У раду на јачању народне свести наилазила је, међутим, на симпатичан пријем на свима странама и постала је наскоро ведар и добродошао представник нових снага разбуђеног српског племена. У том погледу, као најлепши пример, могао је им послужити покрет талијанске и мађарске омладине и друштва, где се читав бунтовни покрет 1848. године, зачет на западу, упутио само ка интензивној борби за народно ослобођење и уједињење.

Омладину је у томе раду на буђењу и јачању народне свести нарочито помагала и родољубива интелигенција српска. Илирски покрет Људевита Гаја са намером да под старим илирским именом, које тад имађаше више географски него етнографски карактер, уједини сва племена Јужних Словена, беше, добрим делом, диктован сазнањем да растурене мале јединице само онда могу доћи до праве снаге и неког значаја ако се уједине за заједничку борбу у животу. Прича о снопу, који је несаломив док се не изваде поједине шипке, била је у свима устима. Уједињење једног дела Словена, за сад јужних, имало би бити само једна фаза за уједињење и свих осталих. Али, наш српски свет није прихватио те идеје. Туђе илирско име одбијало га је, исто као и

помисао да би се у том туђем имену имало изгубити његово српско, овенчано славом прошлости. „Ми имамо своје народно име, које ником не натурујемо, — говорио је 1846. Светозар Милетић, — али, кога се никоме за љубав не можемо одрећи. Хоћемо да останемо Срби, а нећемо да будемо ни Хрвати ни Илири.“ Код Срба је било и много неповерења. Имајући веома лоше искуство са унијатским настојањима аустријских власти кроз читав XVIII век, они су и сад, са подозрењем, гледали на један покрет, који је долазио од католика из Загреба и који аустријска власт с почетка није ометала. Могао је сиромаш Петар Прерадовић са свом искреношћу певати народу Срба и Хрвата:

*Кад сви једног Бога молит, кад сви
Једним гласом славом пјевате, кад сви
Једног тиела уда сте, будте и сви
Духа једнога! —*

наши људи нису хтели да му верују. Он је био аустријски официр и човек који је ради каријере напустио православну веру. Култ „србовања“ беше у пуном јеку. Чинило им се свима да Хрвати без душановске државне традиције немају шта да жале за прошлост, док је омладинском покрету то царство био најсјајнији део националног програма. Одбијајући илирску, Срби су, природно, развијали своју чисто српску идеологију. Са тим у вези нарочито негују историју. Веома заслужни Александар Стојачковић пише у то време своје романтичарске програмске речи: „Народна је повестница елеменат народног живота“. Данило Медаковић издаје своју много читану *Повестницу српскога народа*, и то за „најнижу читајућу публику“. Историјом се (мислили су наши људи, као и извесни страни кругови) буди народни понос, јача свест и утврђује вера. „Срби су, — вели лепо Јован Скерлић, — као угљастен и несрећан народ, немајући ништа у садашњици, окретали своје очи ка данима прошлости, која их је тешила за беде и срамоте садашњице и давала подстрек у борбама и наде на боље дане. Сем тога, Срби су били један од оних ретких модерних на-

рода, који су сачували епску народну поезију, где се задржао цео Средњи Век са његовим херојима, борбама и животом. Цар Душан, Марко Краљевић, Милош Обилић, Девет Југовића, изгледали су Србима блиски, разумљиви, готово као савременици. Цела нова српска књижевност XVIII и прве половине XIX века пуна је тих историских успомена, и романтизам је дошао само да појача једну врло јаку народну традицију и ранију општу књижевну навику. Омладински нараштај, више но и један и пре и после њега, имао је ту безграничну љубав за прошлост. Тада се код нас са одушевљењем и сваки час наводила реч Ламартинова: „Историја тога српскога народа имала би се певати а не писати. То је песма која се још довршује.“

У филолошком погледу српску тезу заступао је Вук Караџић у свом општепознатом и често навођеном чланку *Срби сви и свуда*, чије је идеје у том истом правцу мало доцније разрађивао његов ученик Ђуро Даничић. Као основу своје језично-географске и етнографске поделе Вук је узео старе границе, какве је у X веку обележио византиски цар Костантин Порфирогенит. По тим границама Хрвати би били на свом земљишту само у подручју између Саве и Драве и у Босни од Врбаса, Јајца и Лијевна на запад до Цетине. Језично мрило одређивања националне припадности било би ово: Срби су сви штокавци, Хрвати чакавци, а Словенци кајкавци.

Српско национално осећање, види се, било је потпуно развијено и понекад је чак прелазило у егзалтацију. Јаков Игњатовић описује свог

Вук Стефановић Караџић.

рођака, будимског адвоката Симу Игњатовића, како је тврдо држао „Србе и Французе за најплеменитије народе у Европи“. „Српско јунаштво држао је за идеал јунаштва“. „Дању-ноћу мориле су га мисли о будућности српској. Он је увек желео да дочека: да може једном као слободан Србин у Призрену живети.“ То је битни тип српских романтичарских родољуба из средине XIX века, какав се изражавао у књижевности и јавном животу. То је оно узбуђено и претерано доба, када се озбиљно певало:

*Кад ме види нек уздахне
Ђерка туђина:
„Боже, Боже, што ја нисам
Дична Српкиња!“*

Најпопуларнији израз свих опште српских тежњи онога времена, одржаван све до наших времена, дан је несумњиво у славном колу Бранкова *Бачкога Растанка*, чију је мисао

још у најновије време као програмни наслов носио један књижевно-национални српски лист у Карловцима („Бранково Коло“). У јануару 1844. закликтао је млади карловачки ђак, као општу жељу своје средине, уједињавање свих српских представника, ма и у наивно ђачко коло, као видну манифестацију оног што носе у ду-

шама и још не могу или да кажу како мисле или да остваре како желе. У тој песми је несумњив доказ да је национални програм српски, наше интегрално уједињење, био већ тада потпуно духовно израђен и да је освајао сва српска срца.

ЧЕТВРТИ ДЕО.

РАЗРАЂИВАЊЕ ИДЕЈЕ О НАРОДНОМ ЈЕДИНСТВУ.

I.

Мађарска и талијанска борба за народно ослобођење од Аустрије морала је имати свога одјека и код Срба; нарочито борба Мађара, са којима су живели на истом подручју и имали стотине веза. Увек готови на борбу, а нарочито тамо где су читаво време били тлачени без много обзира, Срби се нису нимало скањивали да побију барјак револуције, кад се она осетила у свему суседству. Питање је било само против кога да устану. Непосредан притисак, широким масама најтежи и најосетљивији, беше феудални терет спахија. Притисак бечког апсолутизма Метернихова система и перфидно изигравање српских права од стране двора и његових кругова осећао је само извештај број људи у оној интензивности која је потребна да запали духове. Мађарски шовинизам, веома жив још и данас после толиких пораза, ометао је, међутим, сваки мудар споразум између њих и Срба, и у часу када се ломило какав карактер да узме српска револуција, он је учинио све да Србе огорчи до краја и да српски народни покрет упуту не против Беча него против избезумљене Пеште.

Српски покрет од 1848. оживео је први дан своје званичне акције две старе историске успомене. Прогласио је српску Војводину као засебно политичко - административно тело, које је имало да обезбеди развој слободног народног живота под врховном влашћу хабсбуршке династије. Војводина је требала да буде

једна врста нове српске државе, нешто слично Србији и њеном кнежевству под турском влашћу. Љубомир Ненадовић је са тим уверењем и певао:

Сад имамо три Србије
Све три срећне, све три славне,
Кнежевину и Војводство
И стрмени Горе Чарне.

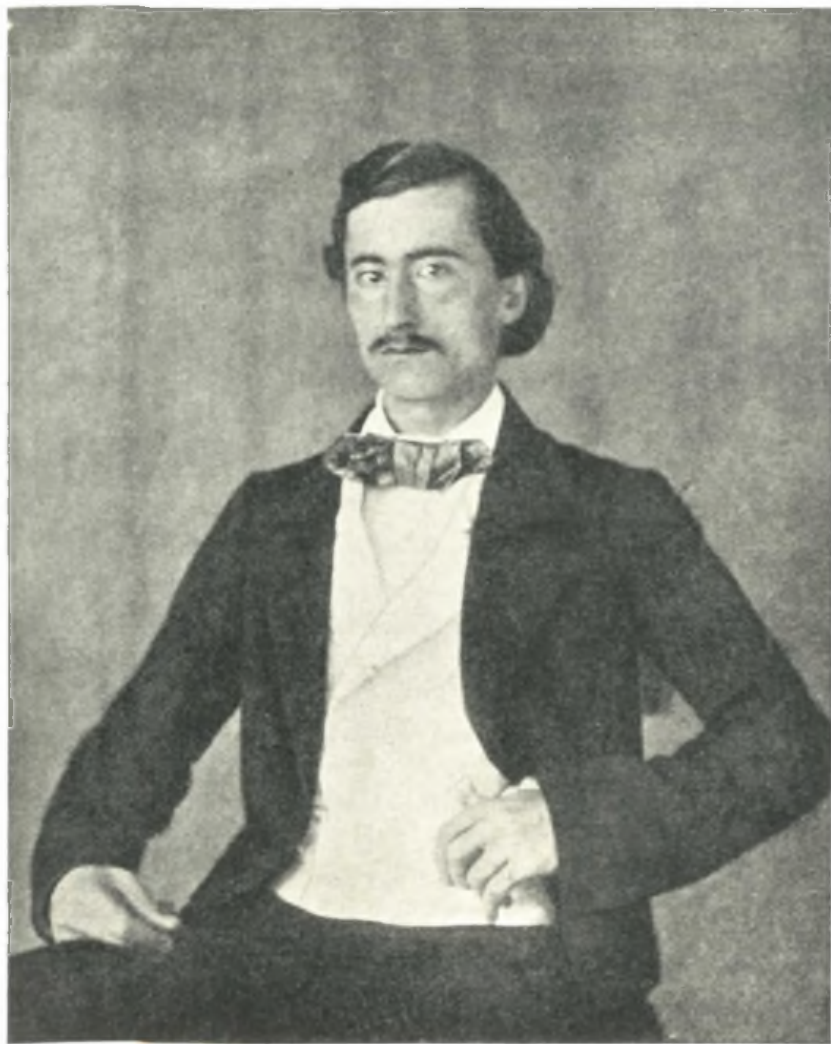
Друга оживљена историска успомена беше обнављање српске патријаршије. То је дошло несумњиво, добрим делом, отуда што је највећи део народне политике у Карловачкој Митрополији водила хијерархија и концентрисавала га у свом кругу; али, исто тако, много је деловало и историско наслеђе и значај патријаршије, односно српске цркве у прошлости.

Аустриски двор, колебајући се у својим одлукама, беше с почетка противник српских народних захтева. Он је налазио да су Срби (чије ни име није хтео да призна, називајући их само „поданицима грчке вероисповести“) донели своје одлуке на једном незаконитом конвенту и с тога их је упућивао на легалан пут, т. ј. на мађарски сабор и министарство и на њихов чисто црквени сабор. Мађари беху, међутим, покушали да растуре све српске организације и беху без успеха напали Карловце. Срби се тако, у један мах, нађоше међу две ватре. На једној цар и двор, који их оглашава за бунтовнике, а на другој Мађари, који их већ сматрају као такве. Осамљени, у друштву само са исто тако slabим Хрватима, они се нађоше у веома

тешком положају. У тој кризи јави им се Србија. Ма да и сама у мутној ситуацији и према Турској и према Русији, која јој беше заштитник, Србија се, ипак, одлучила да новцем и добровољцима прискочи браћи у невољи. *Српске Новине* са пуно поноса писале су наскоро: „Карађорђе створио је кнежевину србску, а кнежевина србска персонифицирана у Карађорђевићу створила је понајвише српску војводину. Тако се подижу једна за другом падше гра- не некада великога српскога народа“. Нешто даље тај службени орган владин писао је ни мање ни више него ово: „... Дипломација сад је већ јасно увидела, да Србија има велики

уплив на племена околостојећа, да окром уплива има и вољу да им помогне, а окром воље и моћ да ји одржи.“

У тим речима довољно је јасно подвучена улога Србије у покрету од 1858. Још пре пола века обична турска покрајина, она је за непуних педесет година успела толико да учврсти своју крвљу стечену самоуправу, да некако уреди своје унутрашње односе и да покуша утицати и на судбину и држање својих сународника чак и у великој аустријској монархији. Тим што је помогла један део своје браће не само ван својих граница него и ван граница турске царевине, она је показала да преузима на се дужност бриге о њима, те је постала, на неки начин, најстарији брат једне растурене за- друге, која треба да се прикупи за заједнички живот; и да то Србија врши (а то је најглавније) подједнако и према Србима у Турској, као и

Бранко Радичевић.

према Србима у Аустрији. Чим је Србија узела на се да помаже у једном случају српске угрожености, јасно је да ће по истом начелу осећања братства и дужности учинити то и у другом. Тако је она постала свесно за Србе оно што и Пијемонт за Талијане; национални програм је од тада нескидано питање српске спољашње политике. Као полазну тачку своје идеологије њега узима Уједињена Омладина Српска са једне, а службена политика кнеза Михајла са друге стране.

II.

Два велика европска народа, Немци и Талијани, радили су баш у ово време свима средствима да дођу до свог народног уједињења. Италија је 1848. год. ушла чак и у рат против Аустрије, као свог главног противника и као оне државе која је највећи део Италије држала у својој

власти. Народносно питање постало је тада главно питање савремене Европе. Поред та два народа за њ су крваво страдали и Мађари и Срби и Хрвати и деломично и Чеси и Пољаци. Код Грка и Румуна то представљаше исто тако најглавније питање. Симпатије Грка бежу уз потлачене народе, ма колико да су службени кругови желели избећи озбиљну расправу тога питања. Постављено са много крви и вођено са страшћу, која је после пораза била опаснија него пре, оно се није дало потиснути и гонило је на крупне догађаје.

Италија са мудрим Кавуром на челу водила је главну реч. Њен главни противник била је Аустрија. Природно је с тога што је Кавур као прву основу талијанске политике поставио жељу да у заједнички фронт сврста све оне народе које је Аустрија злим задужила. Она даје уточиште избеглим мађарским вођама и гледа да створи интимније везе са Србима, Хрватима, Пољацима и Румунима. Њена је девиза: ослобођење и уједињење свих потлачених народа и са том девизом она позива и нас у борбу, подједнако против Турске као и против Аустрије. Тамо се чак на обе борбе спремају по истом плану. Једно време озбиљно се мислило да се искрцају талијански и мађарски добровољци са доста оружја негде на источној обали Јадранскога Мора, па да са Црном Гором, Србијом и Грчком изазову устанак свих хришћана на Балкану против Турске са једне стране; док би други део чета преко побуњене Босне и Херцеговине и Новог Пазара и преко Србије упао у Мађарску и помоћу Румуна изазвао и тамо револуцију. У том правцу вођени су преговори и у Србији, са кнезом Михајлом, и у Црној Гори; склапане су чак и извесне погодбе у том смислу. Читава та политика узела је нарочито маха од доласка на престо Наполеона III, а посебно од Парискога Мира. Наполеон, много у вези, чак и у савезништву са Кавуром, био је сав у идејама националистичких кругова, и то у толикој мери да је национално начело код њега оглашавано

као „права мономанија“. Он отворено изјављује своје симпатије за потлачене народе; 1857. заузима се енергично да Аустрија напусти окупацију Влашке и Молдавске; 1858. живо посредује за Црну Гору и после црногорске победе на Грахову спречава турску освету и постижава европску комисију за разграничење Црне Горе и Турске; 1859. са Италијом улази у рат против Аустрије. То диже веру и у Срба. Још на талијанском бојишту настала је популарна српска песма:

*Устај Србе, тебе зове
Цар Душана гроб,
Свете кости Лазареве,
Да не будеш роб.*

Кад се на нашој страни видело да 1860. припадоше Италији народним плебисцитом Тоскана, Парма и Модена и да Гарибалди освоји Сицилију и Напуљ, наста жив покрет и код нас, да и српско племе постигне неке успехе. Све је било нестрпљиво што се не почиње. Турска је била оглашена да је „болесник на Босфору“, коме треба само мало стегнути дах, па да сасвим нестане; Аустрија је, исто тако, изгледала натрула. Њена слабост 1849. год., кад су је спасавали од опште пропасти руска војска и наши батаљони, била је још у живој памети, и после пораза у Италији 1859. то се уверење још и појачало. На много страна, чак и на најодговорнијим политичким местима, било је мишљење да ће ствари ићи доста лако. У фебруару 1862. поручено је из Париза да је ситуација веома мутна и да сам Бог зна шта носи идуће пролеће за Европу. Мађарима је саветовано да се „по сваку цену“ измире са Србима, јер су то једина два балканска народа која уживају симпатије Наполеона III. И ко зна како би ствари већ тада узеле свој ток, да није дошло енглеско посредовање. Обавештена о свим тим плановима, енглеска влада, која је тада била туркофилска, поручила је Италији да јој је слободно свако деловање по Сицилији и Напуљу, „али, ако би хтели да пређу преко Јадранскога Мора, енглеске лађе препречиће им пут.“

НАСНА БИБЛИОТЕКА
"СРБСКИ ДОКТОРАТИ"
БЕОГРАД

Кнез Михајло Обреновић.

Са тим револуционарним покретом у Италији у вези је и наш устанак Луке Вукаловића 1861. год. Он је требао да распали хришћане у Европи против Турске и да буде почетак и за остале покрете. Али, он није могао да се рашири ван Херцеговине, вероватно с тога што су меродавни кругови у Србији били обавештени о енглеској претњи и што су зазирали од за њих ипак премоћне Аустрије. Једина је Црна Гора прихватила акцију; али, у борби са јачим јединицама Омер-пашиним била је осетно сузбијена. Једно време, услед бомбардовања Београда од стране Турака, почетком јуна 1862., чинило се да ће и Србија поћи против Турске. Кнез Михајло је био чак спремио и проглас за рат, са објавом да одбацује корице своје сабље „док с вама не извршим свети, велики задатак свој.“ Али, велике силе, бојећи се већих заплета, учинише притисак на обе стране и спречише непријатељства.

Али, у душама је кипело. Још тада били су популарни снажни стихови Ђуре Јакшића, кликтани поводом ове борбе у Херцеговини и Црној Гори:

*Ми несмо браћа, ми Срби несмо!
Или ви несте Немањин сој?
Та, да смо Срби, — та, да смо људи, —
Та, да смо браћа, — ох, Боже мој!
Та, зар би тако с Авале плаве
Гледали ледно у огњен час?
Та, зар би тако — ох, браћо драга!
Та, зар би тако презрели вас?...*

Још тада, у свима српским круговима, говорило се јасно и отворено како Србија не може даље седети скрштених руку и како мора дати видна знака о схватању своје националне мисије.

Србијом је тада владао кнез Михајло. Он је већ пре другог ступања на престо (1860.) одржавао везе са Србима и у кнежевини и ван ње, да их појача у вери и нади на скору бољу будућност. Год. 1848. и он и кнез Милош хтели су да на неки начин узму учешћа у српској буни; у пролеће 1858. тражио је додира са неким Босанцима, који су се дизали против турских насиља. Ушао је био у дубоке преговоре са самим Кошутом, а 1859. је у Паризу лично

са успехом настојао да Наполеона III заинтересује за српско питање. Народна ослобођење, под вођством Србије, била је његова главна мисао и животни програм. И кад је у Србији преузео владу, он се сав заложиио да постигне тај циљ. Али, опрезан и веома уздржљив, он је налазио да још није време за отворен рат са Турцима. Он живо помаже босанске и бугарске емигранте, пропшта добровољце, шаље 6000 дуката Црној Гори, поклања сабљу Вукаловићу; али, не улази у акцију. Он је сасвим тачно видео да испуњење српских народних жеља не зависи само од њихове добре воље, него од властите снаге и повољних прилика у Европи. Властита снага била је, међутим, мала и неорганизована. И Србија и Црна Гора нису довољне да својом моћи сломију турску војску и натерају Стамбол да у море тоне. Победа на Грахову је само епизода, лепа и витешка, али далеко од тога да буде израз правог размера снага. Он с тога мисли на шире поље акције. Његове везе у Босни допиру веома далеко; још и данас у Кочићевом Змијању спомињу поруке „кнеза Михаила“. У херцеговачком манастиру Житомишљини његови људи спремају народ за „одсудни час“. Његове везе са бугарским представницима познате су врло добро, исто као и његово помагање великог броја бугарске емиграције у Србији и чак стварање једне легије, у којој се образовао добар део бугарских младића за вође у борби и иначе. У Војводини он препоручује споразумевање са Мађарима, да би у случају новог метежа ишли упоредо против Беча, а не као прошли пут једни против других. У Хрватској значајни бискуп Штросмајер је његов нарочити пријатељ. У Јужној Србији његов глас био је најлепши, какав само може да се замисли. Аустриски конзул у Београду Бењамин Калај, подвлачи у својим извештајима неколико пута огромни утицај који је кнез Михајло вршио на Србе ван кнежевине и истиче велики углед који је уживао код њих. Поред тога, кнез Михајло почиње да ствара народну војску, са намером да има до

50.000 добро извежбаних бораца, и организацију те војске поверава француском пуковнику Мондену, који 1862. постаје и министар рата.

Са друге стране, чим се учврстио у земљи и прилично уредио војску, кнез Михајло спрема савез са Грцима и са Румунима и најинтимнију везу са Црном Гором, желећи да својој ствари унапред обезбеди успех и да заједничким иступом свих балканских народа даду најповољније и најсимпатичније решење Источног Питања. Милан Пироћанац, који је 1866. био послан на Цетиње, да преговара и склопи савез са Црном Гором, са задовољством је могао указивати на постигнути резултат. „Уговор савеза између две српске државе најзначајнија је појава у новијој историји српскога народа. Њиме су постигнута два веома важна резултата, Србија и Црна Гора здружиле су се, да у будуће заједнички раде на ослобођењу своје још подјармљене браће; али, што је много важније, оне су у овом уговору удариле и чврст темељ јединству будуће српске државе. Кнез Никола одрекао се престола у корист кнеза Михаила, и тако је уместо кобне деобе начело јединства преовладало. Да се дође до овако великог резултата, требало је принети на олтар опште среће и напретка велике жртве, које се обично мучно траже, а још се мучније дају. У овој се прилици срећа на српски народ насмејала“.

Највиднији успех Михајлове политике, постигнут тек после аустриског пораза од 1866., беше предаја градова (6. априла 1867.). На београдским бедемима Београда, на очиглед целом свету, као символ победе и нових нада, развила се српска заставица, највиднији доказ створене и обезбеђене српске државе, која постаје све више своја.

Спремивши се тако, колико се по људском предвиђању могло учинити потребно и довољно, кнез Михајло је почео да говори отвореније и са више самопоуздања. Аустријски београдски конзул, Ленк, послао је 12. децембра 1867. овакав извештај својој влади о једном разговору што га је имао са кнезом: „Ја сам из-

Илија Гарашанин.

нео на тапет и егзалтацију, која међу Јужним Словенима све више узима маха, а исто сам тако изрично напоменуо и о агитационим покретима међу Словенима уопште, које потпирује неко с поља. На то је одговорио Њ. Светлост: — Такви национални велеитети сад су на дневном реду, па кад нису спречавали Талијане и Немце у том, зашто да се то баш Словенима забрањује? — Кад ја приговорих да се не могу у том погледу изједначити општепознати културни народи, какви су Немци и Талијани, са Словенима... одговорио је кнез Михајло: — Узмимо да је тако; али, зашто да не могу имати исте аспирације и простији елементи, кад би могли можда развити више спретности него просвећени и често прекопросвећени народи.“ — Овакво мушко држање српскога кнеза деловало је несумњиво и на околину и отуд је сасвим разумљиво што је читаво тадање друштво, у песничтву, на позорници и при свима светковинама стално шкрипало зубима и оштрило ханџаре.

III.

То одушевљење и ратоборна грозница беху нарочито обузели омладину. Њени зборови и друштва учесташе: није било већег српског места, где омладина није узела неког учешћа у јавном животу. Она јасно изражава идеологију борбености и остваривања народних идеала. Тим електрише читав нараштај и Владимир Јовановић. Главни вођ Омладине, имао је право кад је тврдио „да је данас цео српски народ млад, и да је цео српски народ омладина, и да је омладина цео српски народ.“ На великој скупштини, држаној у Новом Саду 15.—18. августа 1866., створена је организација Уједињене Омладине Српске као претеча Уједињене Српске Државе. У називу је сав програм, који се из појмљивих разлога на аустриском тлу није могао ближе изрећи. Али, то говоре поздрављив, узбуђеност свију и нарочити стисак руке. „Младе сестре по Душану и Милошу“ из Кикинде поздрављају Омладину; Српкиње из Новог Сада шаљу им венац са натписом: „Као што је венац свезан тако нека вас везује слога и љубав!“

У то време, 1866., букнуо је устанак на Криту и Тесалији и дошао је пораз Аустрије на Кенигрецу. То баца нову варницу у већ узбуктале српске редове. Људи се, судећи по књижевности, једва савлађују. Сам цетињски господар Никола I даје том приликом своју класичну песму: *Онамо 'намо*, једну од најлепших и најсилнијих песама српске родољубиве поезије; старачки Ђорђе Малетић пева *Убојну трубу*; Ђура Јакшић очајно кличе *Милијонима народа пиште*. Љубомир Ненадовић, који тајанствено саопштава „Нешто нам се ваља, ваља иза брега“, позивао је у другој песми Марка да гони Турке, јер је „устанку дошло време“.

Све те идеје и сва та ссећања нађоше мало касније свога израза у комаду Јована Суботића *Сан на јави*, који беше написан за свето-

савску забаву 1869 У њему се говорило:

*Српска влада то је вечна правда,
А та правда никад не умире;
А будућност српска није друго
Нег слобода свакога народа,
Што сад управ из гроба се диже,
Нити има силе на свијету
Да је опет натраг у гроб спрати.
Зар не чујеш громовиту трубу
Што пробуди Италију красну?
Зар не чујеш песму од громова,
Која буди Германију дичну?
Та ће песма и Балкан потрести
И Србију дићи Душанову.*

*О, хвала ти, Божји светитељу,
Ти нас каза да надође време
Кад нам ваља кренути истоку.
Та ће вера народ подигнути
Свак ће од нас три срдца добити,
Свак ће вољно на ноге скочити
Оставиће децу и љубовцу
Оставиће и кућу и благо,
Под бојни ће барјак похитати
Поћи ћемо у бој певајући,
Славно ћемо покајат Косово,
Душаново вратићемо царство,
Српско ћемо име прославити,
Међ народе народ ћемо стати.
Чела чиста а образа сјајна,
Па ко падне певаће му мајка,
Ко остане поживиће славно!*

Убиство кнеза Михајла (29. маја 1868.) задало је осетан ударац том националном полету, ма да је Омладина дотле налазила да је кнез сувише обазрив и неодлучан и да ради њега ствар не иде напред онако како би они желели. Сви планови у погледу Босне, које је кнез био смислио и на којима је у последње време живо радио, легли су са њим у гроб. Ма да је намесништво у Србији настављало његову спољашњу политику, није имало његова ауторитета; а осим тога беше и сувише заузето питањима унутрашњег сређивања земље, у којој почеше да се развијају партиске страсти. Мисао о великој народној акцији ослобођења и уједињења, бар оних српских крајева који беху под Турском, није, истина, била напуштена; али, није се чинило да је то неопходно најпрече питање, као што је то стално наглашавао кнез Михајло.

Кнез Михајло са депутацијом у Цариграду.

ПЕТИ ДЕО

НАЦИОНАЛНИ ПОРАЗИ

I.

Још 1862. израђена је за аустриско министарство иностраних дела једна политичка промеморија, у којој се изрично поставља ово начело: „Мора се свом снагом настојати да се спречи сваки развитак једног од Аустрије независног културног и државног живота у јужном дунавском подручју. Такав би нам био опасан већ с тога што би наши народи, који теже за националним развитаком, непрекидно тамо гравитирали“. После аустриског пораза код Кенигреца, кад је Пруска потиснула дефинитивно из Немачке Аустрију, и нарочито после француско-пруског рата од 1870. – 1871., и после стварања Немачког Царства са пруском династијом, за Аустрију је било јасно да у Немачкој и на западу нема више шта да тражи. Потиснута ратовима од 1859. и 1866. и из Италије, дунавска монархија није имала никаква другог пута за своју експанзију него на Балкан.

Она је то предвиђала и раније, а од 1871. то јој постаје нескривено државно начело. Природно је да је она, узевши себи као циљ економско и политичко завојевање Балкана, са двоструком пажњом пратила држање Срба. Недовољно мудра да Србе потпуно задовољи и да пуном гаранцијом српског народног живота омогући јачање идеје, да би се уједињење Срба могло постићи, без великих борби или нарочито без великих опасности, помоћу Аустрије и у некој тешњој вези са њом, она је, напротив, узела од почетка непријатељски став према Србима и њиховим жељама и створила од њих, временом, огорчене противнике. Осећајући притисак Аустрије, Србија, са Црном Гором заједно, тражи наслона и заштите код Русије и изазива тим зловољу и неких других сила, нарочито Енглеске, које нису радо гледале јачање руског утицаја. Српски положај постаје због свега тога веома тежак. Свака њихова

акција наилази на сумњичења, подметања и препреке.

У Турској, међутим, стање хришћана постајало је све несносније. Рачунајући са опрекама међу европским силама, Порта није много и под сваку цену настојала да изведе реформе у својој управи, верујући, да је, због својих узајамних неповерења, велике силе неће на то натеривати; а она сама без тих претњи и натеривања није озбиљно предузимала готово ништа. Рђава администрација и зулуми појединаца, нарочито разузданих башибозука, као и притисак тешког аграрног стања, изазивају код раје све чешће покрете незадовољства. Аустриски органи вешто распирују то незадовољство, да би у мутном могли сами активније иступити и доћи до извесних својих планова. У пролеће 1875. сам аустријски цар, Фрања Јосиф I, долази у Далмацију и прима депутације из Босне и Херцеговине, а у Боци Которској, на састанку са кнезом Николом, говори о покрету у Херцеговини. Изазван турским зулумом, а у договору са цетињским круговима, избио је 1875. године херцеговачки устанак, којем се брзо придружи и босанска Крајина. Кржаве и доста успешне прве борбе заталасаше поново сав српски свет. Змај, који је годину пре тога, поводом покоља Срба у Подгорици, дао јетку песму о бенђелучној трави која је Србина успавала, „па га не боли засечено тело“, позивао је сад у бој, „за народ свој“. Са њим је кликтала и сва разбуђена омладина и све што је одушевљено великом идејом тражило да „сване српска зора“. Општи позив беше да се креће на Косово. Јавно мњење нарочито је гонило Србију да се определи и изврши своју мисију. Српска народна скупштина упућује 7. септембра 1875. кнезу Милану адресу, у којој без дипломатског увијања каже: „Вековечне патње принудише нашу браћу у Босни и Херцеговини те усташе да се са оружјем у руци боре за своја човечанска и народна права. Проливена њихова крв вређа наша братска осећања; њихов очајан глас налази одзива у осталом просвећеном

свету Ми не можемо, ми не смемо бити равнодушни према њиховој судбини“. Кнез Милан се дуго устезао да уђе у рат, јер су представници великих сила, бојећи се опасности које може донети једном начето Источно Питање, употребљавали сва средства да га одврате. Али, притисак јавности и успешне борбе устаника не остадоше ипак без свога дејства. Чинило се да је дошао час кад се више не сме оклевати и да је Турска немоћна да зада опасан ударац. У савезу са Црном Гором Србија је доиста 18. јуна 1876. објавила рат Турској. У објави рата, пуној дипломатске резерве, Србија је морала да води много обзира о свима оним претњама и опоменама, које су јој биле упућиване и она је место романтичарског замаха говорила о „начелу целокупности Отоманске Царевине“ и о том како ће само „да уђе у потлачене крајеве, да поврати мир, да их уреди на основима правде и једнакости.“

Али, рат тај донео је Србима велика разочарања. Српска војска нити је била довољно организована да прими рат правога обима, ни добро вођена да би га могла изманеврисати. Осим тога, она је страдала и с тога што је сувише подцењивала турску војску. Рат, који је годину после тога водила Русија, нарочито отпор код Плевне, дали су и сувише видна доказа о томе како војничке врлине турске војске беху још увек веома велике и како животна снага босфорског болесника могаде да даде тешка посла чак и једној руској царевини. На Србију се бацила јака турска сила. Грчка, која беше неке врсте савезник, не уђе у борбу. Бугарски устанак једва се осећао. Црна Гора је сматрана као споредно ратиште и на њу беху упућене војске мањег значаја. Србија је, према томе, имала да издржи главни ударац. Од 6. до 22. августа вођене су огорчене борбе на положајима око Алексинца; после тога наступила је клоуност и прилична малодушност. Срби су дошли у опасност да буду дубоко потиснути. Да се то спречи, тражено је и посредовањем великих сила добивено је примирје, које је

дало одушке. У јесен непријатељства беху обновљена, пошто су Турци добили знатна појачања. 17. октобра продрли су снѣ на Ђунису и сасвим угрозили српске положаје. У кризи, кнез Милан обратио се рускоме цару, молећи за посредовање. Велики словенски цар Александар II наредио је одмах своме посланику у Цариграду: да Турска у року од 48 сати обустави непријатељства, иначе ће добити против себе и Русију. Само тако је Србија спасена од веће катастрофе.

Црна Гора била је боље среће. Херцеговачки устаници, много активнији и у далеко већем броју него они у Босни, знатно су замарали турску војску у Херцеговини кроз читаву 1875. годину и нанели јој неколико осетних удара. У рату 1876., удружени са црногорском војском, они су били бројно скоро равни турским војскама, које су против њих оперисале. Јуначким прегалаштвом беху, међутим, знатно изнад њих. У две три веће битке, нарочито у Вучјем Долу и на Фундини, Црногорци и Херцеговци су показали чуда од јунаштва и однели победе, о којима је са поносом писала сва словенска штампа и које су одушевиле све иначе клонуло српско јавно мишљење. Али, у Србији се замерало, и то не без разлога, што је Црна Гора водила рат на своју руку, журећи што пре Мостару, и што није своје чете упутила кроз Нови Пазар, да се уједине са србијанским на Јавору и да, тако уједињене, олакшају тежак положај српској војсци на Делиграду и да са удвострученом снагом дођу у повољнији положај за борбу.

Друго, исто тако тешко, разочарање за Србе беше и дипломатски пораз. Русија, видећи да ће морати ући у рат са Турском ради балканских хришћана, намисли да обезбеди своје залеђе једним уговором са Аустријом. У Рајхштату, 8. јула 1876., састали су се цар Александар II и Фрања Јосиф. Том приликом донесена је одлука да се очува интегритет Србије и Црне Горе у случају њихова пораза; а при победи обе би земље имале добити неке пограничне срезове у Босни и Херцеговини, док

Намесник Јован Ристић.

би осталу Босну, ради које је рат и почет, запосела Аустро-Угарска. Није се са мађарске стране крило да они не могу дозволити повећу словенску државу на Дунаву, која би угрожавала њихов положај и утицај. Кад је, спасавајући Србију, Русија понудила Аустрији да пођу заједно против Турске и да узму једна Бугарску а друга Босну и Херцеговину, Аустрија је то одбила, тражећи одмах анексију, а не окупацију и одбијајући сарадњу са Русијом. То је толико ражљутило руски двор, да је цар мислио најпре на рат са Бечом и с тога је упућено питање Бизмарку — како би се Немачка држала у том случају. Овај је одговорио да би му тај рат између две пријатељске државе тешко дошао, али да не би никако могао дозволити да Аустрија буде смртно рањена. Гоњена све више на акцију против Турака, а у незгоди да почне рат, не знајући како ће се држати Аустрија и узању друге противнице руске политике, Русија нуди Бечу награду за неутралност у идућем рату и обећава му тајним уговором од 15. јануара 1877. Босну и Херцеговину. У другом уго-

вору од 18. марта исте године она у понуди иде још даље и признаје као „утицајну сферу“ дунавске монархије читаво подручје од мора до Вардара и Тимока. Србија тако бива предана у аустриску интересну област, исто онако као некад уговором између Јосифа II и Катарине II. Аустриске претензије на солунски излаз добиле су тим уступком са руске стране конкретан значај и сасвим стварне изгледе. Будућност српске државе и у Србији и у Црној Гори била је тим доведена у питање, а читав српски проблем добио је нов и нимало завидан облик.

Трећи ударац српској романтици и националним жељама дошао је Санстефанским Уговором. Ма да тешко изнурена и рањена, Србија је ипак упутила један мемоар Русији 4. новембра 1876., у ком је исказивала своју спремност да поново уђе у акцију, само ако би се Русија ставила на чело ослободилачке војске. „Са изгледом да би моћна проекција орлова царских ослободила удружену браћу, са изгледом да би се Срби у Херцеговини придружили Црној Гори, а Срби у Старој Србији и Босни да би се придружили Србији, народ би српски развио нову енергију и био готов да пође на бојно поље са славним заставама руским.“ Али, из горе изложене ситуације јасно је да јој Русија није више могла дати такве изгледе. Срби су тешка срца узели до знања руску обавезу и упутили су своје војске, кренуте на нови рат, према Нишу и Косову, а Црногорци према Бару и Никшићу. Рачунали су да ће наћи потпоре у аспирацијама управљеним на области класичне српске традиције и које нису спадале у непосредну жељу бечког кабинета. У записима Јеврема Грујића има изрична белешка о саопштењима са руске стране, о којима се 12. јуна 1877. расправљало у министарском савету. „Изречно кажу, — вели се тамо, — да од Аустро-Угарске немамо се бојати упада; али, западно на Дрини имамо држати само одбрану, а нападање предузимати на источној и јужној граници према Бугарској и Старој Србији“. После успешног српског

војевања у овом другом периоду рата, дошло је почетком јануара до преговора о примирју. Србија је као цену свог учешћа у успелом рату тражила од руске Врховне Команде: признање и присаједињење Старе Србије, односно Косовског Вилајета и Видина „У Косовском Вилајету, — вели се изречно, — разумевати новопазарску нахију и Скопље“. Јован Ристић казује да је на посебној карти била означена нова граница која је за Србију обухватила крај од Вишеграда и Фоче (са њима заједно) до Бијелог Поља, Берана на Дрим, од Дрима на Дебар (Дибру), одатле на ушће Црне Реке у Вардар, па Вардаром до Благуше, а одатле до Струме; од Струме после на Радомир, па на Драгоман и од Драгомана на Београдчик. „На истој карти обележене границе Старе Србије обухватају јужно реку Бистрицу до њеног утока у Бело и Јекејско море, затим приморје са Солуном до утока Струме, па даље њоме, као што је и у Косовском Вилајету обележено, са обухватањем од кланца Глинског на Лом Паланку.“ Може се мислити какво је разочарање за Србе морало наступити, кад су најпре чули да је за њих дошао у питање чак и Ниш, и после кад су видели да се ствара велика Бугарска на очиту штету српског народа! Готово читав призренски и приштински санџак имао је да припадне Бугарима. У очајању, српска влада саопштила је Русима да ће бранити Ниш и од њихове војске. „Ми знамо напред да исход тога сукоба неће бити повољан за нас, али ће и свет видети један призор, који није обичан између савезника“. Ниш је био, истина, спасен, али не и остало. Прелиминарним уговором између Русије и Турске у Св. Стефану код Цариграда створена је велика бугарска држава са 163.000 м² од Црног Мора до Дрима и Албаније и Архипелага на југу. Српски добитак био је бедан и доносио је само незнатне исправке границе. Ударац тај заболоо је Србе нарочито с тога што није дошао од душманина, него од стране која је сматрана као потпуно пријатељска и којој се прилазило с неограниченим поверењем.

На уста Змајева одговарао је у то доба читав наш народ великој Русији:

»Хвала ти, хвала, српска немајко!«

Светостефански Уговор није могао бити одржан ради протеста извесних великих сила, а посебно Енгле-ске и Аустрије. Дошао је Берлински Конгрес да унесе коректуре у створено дело. Берлински Конгрес је био четврто велико разочарање за српски народ и дефинитиван пораз српске националне романтике XIX века. У Светостефанском Уговору за Босну и Херцеговину беше предвиђена извесна врста аутономије под аустри-ском и руском контролом. На Бер-линском Конгресу, међутим, Босна и Херцеговина, заједно са Новопазар-ским Санџаком, бише уступљени Аустрији, да у њима уведе ред и да их, наравно, војнички поседне. Наци-онално најсвесније две српске обла-сти, које су неколико пута дизале барјак слободе и изјављивале своју спремност да се што пре уједине са Србијом и Црном Гором, те две об-ласти, ради којих су Србија и Црна Гора понајвише и ушле у рат, — тим уговором као да бежу изгубљене за српску државу. Од Турске се на-дало добити их ма кад; од Аустрије, мислило се, то неће бити никад. Све велике наде расплинуше се као ма-штања, сва вера у своју снагу ма-лакса као покошен цвет. Сурова стварност задрма свима. Људи се осетише мали, бедни, немоћни; ситни кусур у пазару великих. Змај није био једини, који је тада са нарочитим болом тужно завапио:

*И свршено је — макијском мером
И потписано злаћаним пером.
И прослављено господским пиром
И српска пропаст зове се миром.*

*Српски су ланци сад мало шири —
Да кроз њих лакше отров пропири;
Мало су шири ал' много тврђи, —
Нови су кови на старој рђи, —*

*Данак је само толико свано
Да с' види Српство раскомадано;
Да с' виде ране, где су, где несу,
Па тамо да се нове нанесу.*

Колико је раније у српском дру-штву било омладинског замаха и полета, толико сад настаје клону-лост и малодушност. Реакција је ве-ома јака. Све се подвргава оштрој

Кнез Данило II.

и суровој критици, често циничкој и недовољно праведној; настаје доба узајамних обрачунавања и тешких унутрашњих криза. Немоћни према спољашњем непријатељу, затворени у један узан круг, који се чинио као какав кавез, људи су почели да се узајамно гризу и љуто споре о скоро сасвим равнудушним стварима. У Српство ван граница почиње уопште да се губи вера. За једне оно је „шупља фраза“; за друге „његова њива неће бити ништа већа и кад се све Српство уједини“. Општа си-туација у Европи чинила се као ство-рена против наших интереса. Енгле-ска остаје сталан непријатељ Русије и Словена, а главне нити велике по-литике држе Бизмарк и Тројни Са-вез, склопљен од Немачке, Аустрије и Италије. Србија у тој великој по-литици не зна на кога да се ослони. Инстинктивно је осећала да је Ау-стрија главни противник њених на-ционалних жеља; Русија је, међутим, својим понашањем при Светостефан-ском Уговору показала сувише јасно да се човек не сме на њу потпуно ослонити. Са ким онда да се иде? Где је пријатељ, који „да пожали ка' да би помог'o?“

У Србији је у то време био на влади кнез Милан, који 1882. постаје краљем. Лично неповерљив, човек веома узбудљиве природе и плаховит, склон интригама и у основи циник, ма да даровит и нарочито са ширим политичким погледом, осећао је тај тежак положај Србије сваки дан. Његово је уверење било да је Србија постала жртва Русије. На истоку, Србија је била жртвована Великој Бугарској, а на западу Аустрији. То није могло да се заборави. После, у рату 1877. Русија није показала ни оне спремности ни оне снаге, која се с правом очекивала од једне државе њених димензија. То што је Русија тада, у ствари, устукнула пред Енглеском и морала да иде у Берлин на Конгрес, био је поред осталог јасан знак да је друга страна јача. Видећи све то, кнез Милан се определио за аустриску оријентацију. Учинило му се паметније да пође са Аустријом, па уз њу да добије нешто, него да ради против ње, па не добије ништа. Кад је у марту 1881. погинуо руски цар Александар II од нихилистичке бомбе, Милану се чинило да је то доказ више како не треба да се наслони на једну тако несигурну страну, као што је изгледала Русија тога времена. Он с тога ускорава своје преговоре о склапању једне тајне конвенције изм.ђу Србије и Аустрије и довршава их лично у јуну те године. По тој конвенцији Србија се била обавезала да неће трпети никакве агитације на свом подручју у корист српског елемента на аустро-угарској страни, урачунавајући ту и Босну и Херцеговину, и да неће склапати никаква новог политичког уговора са којом другом државом без споразума са Бечом. Аустрија, са своје стране, пристала је да призна српску краљевину и да делује за њено признање и код других сила и да помаже Србију у територијалној експанзивности према југу, изумимајући правац Новог Пазара. Србија је на тај начин дошла у стварну политичку зависност од Аустрије.

Српски народ није могао да прати политику краља Милана. Нешто од узрока за то биће свакако у чиње-

ници што је он ту политику више натурао него развијао убеђивањем у њену исправност; друго, што од те политике није било никакве стварне користи; и, најпосле, с тога што је краљ у својој унутрашњој политици губио сваку меру и јаким притиском изазивао незадовољство код све већег броја својих поданика. Несрећни рат са Бугарском 1885. нарочито је отежао његов положај. Не знајући другог излаза из тешке ситуације, у коју се све више заплитао и као владар и као приватан човек, он се 1880. одрекао престола и предао га свом сину Александру. Али, то није значило да се био одрекао и сваког утицаја на државне послове. — Његов син, коме је уз многе мане очеве недостајала његова бистрина, беше ћудљив самовласник, који је једно време био под очевим утицајем, а после се и тога ослободио једним ретко бруталним актом према њему; себе компромитовао женидбом са једном женском сумњиве прошлости и са тим у вези циничким и аутократским изигравањем устава. Режим двојице последњих Обреновића био је страховито унизио углед Србије. У Европи о њој се говорило понајчешће поводом сваковрсних скандала у породици и поводом изузетних мера против властитих поданика. У националном погледу није рађено готово ништа. Изолована у свету, без правих пријатеља и на којој страни, у тешким финансиским приликама, Србија је једно време представљала више земљу напасти и искушења него светлу кулу националне државе. То се осећало свуда, а у војничким редовима нарочито. Да би се спасао углед земље и ослободио народ насилног циника, створена је једна војничка завера и она је 29. маја 1903. учинила крај свој тој невољи.

II.

Једно време чинило се да ће улогу српскога Пијемонта примити на себе Црна Гора. У јеку нашег националног и књижевног романтизма она је однела неколико победа, које су у лако распаљивом нашем свету сматране као неоспорна документација да у Србима још тече крв ста-

рих српских витезова. Још је Бранко Радичевић певао за њу:

*Црна Гора, поносито стење,
Круне српске ти драго камење!*

Од граховске битке па све до Берлинскога Конгреса, за пуних двадесет година, (од 1858.—1878.), у нашем омладинском свету готово се само певало и причало о Црној Гори. Није било песника који јој није испевао бар једну песму. Шумадинац, Љубомир Ненадовић дао је о њој низ *Писама*, која су без мало једна велика песма у прози и која представљају најлепше и најпохвалније што је дотле уопште казано о Црногорцима. Тај култ је изгледао једно време више него оправдан. Збијени тамо у гомили крша, као бродоломци у великој турској поплави, они су неколико векова проводили живот са запетом пушком у руци и голим ханџаром преко колена и у својим врлетима пркосно и упорно чували традиције свога „чојства“ и слободљубивости. Од почетка XVIII века, откако су поново створили једну врсту слободне државе, они су стално у крви са Турцима и издржавају често њихове веома тешке ударце, не хотећи, ипак, никад да потпуно повију главу. У XIX веку, у доба свесног српског национализма, они су поново у првим редовима борбе. Њихов крај, њихова прошлост, њихово четовање, па и само њихово име, имају нечег веома необичног и готово митског, нечег што је у доба стварања наше чаршиске буржоазије било толико далеко и средњевековно да је пре личило на песму него на стваран живот. Сва Црна Гора била је посматрана кроз народни десетерац. Победа на Грахову, бој на Крстацу, Вукаловићев устанак, победа на Кити, беху читав низ нарочитих повода да се Црна Гора слави као право гнездо соколова. У рату 1876.—1878. год кад је Србија први пут поклекла под ударцем, Црногорци су успели не само да се одрже непоразени, него су, шта више, постигли и неколико видних и великих победа и, како се тада говорило, „спасли част српском оружју“. О свим тим победама причало се са колена на колано. Читаве наше области, као Хер-

Светозар Милетић.

цеговина и Бока, живеле су заједно са култом Црне Горе; у Војводини сав књижевни свет и читалачка публика календара заносили су се њом.

Култу Црне Горе и њеног владара кнеза Николе (од 1910. краља) помагале су знатно и зле прилике савремене Србије. Последња два Обреновића беху готово у сталној завади са већином својих поданика, организовавих у великој радикалној партији, и имађаху неколико тешких сукоба у самој земљи. Повијање краља Милана пред Аустријом чинило се нашем свету као малодушност. Неуспех од 1885. и извесна немарност за Србе ван граница краљевине изазивали су уверење да је Србија тешко болесна и неспособна за акцију великог прегнућа. Отуд се више волео борбени став црногорског кнеза. Тај вешти глумац одржавао је доста интимне везе са Аустријом, али је ипак, испод руке, стално давао знаке како те везе нису ни тврде ни искрене. У једно време, кад је Русија веома очито испољавала своје незадовољство германском политиком и показивала да није прегорела

увреде нанесене Берлинским Конгресом, и кад је у тој љутњи све више прилазила Француској као природном савезнику против Немаца, кнез Никола је отворено стао на руску страну, изгледао готов да са њима заједно пође и у борбу и тиме добио признање и ласкаву титулу од цара Александра III као „једини искрени пријатељ Русије“. У нашем свету та титула давала је повода за најлепше и, по обичају, за најдалекометније наде, и кнез Никола је био једно време сматран просто као носилац наше националне политике. Он је то осећао врло добро и знао врло вешто да нагласи и подвуче. Кад је 1896. дошао у Београд и ту се, лицем на Видов-дан, састао са краљем Александром, он је врло добро погодио речи и тон, којима је пред разнеженим Српством требало карактерисати тај дан: „Данас, на уставке видовске, драги мој брате, а пред лицем милог нам Српства, поднашам ти израз, чист као најпрви зрак сунца, којим је јутрос врх мога Ловћена обасјао, израз оне благословене слоге и љубави коју народ жели да међу нама постоји. Загрљене и слогом спојене, нас ће добри српски народ, испредвајан, а из три вјере, благосиљати, благосиљаће нас сјенке умрлих мученика српских, благосиљаће нас робље српско. Он ће наш примјер шљедовати, те сложан сав ће вјеровати једну вјеру, вјеру спасавајућу, вјеру народности. *Цијело је Српство данас у духу с нама, а што оно жели, желимо и ми двојица, а наша је задаћа да га поведемо правцем његових тежња.* Наш је народ и свјестан и праведан, он за туђим не тежи, он жели само своје и ничије осим своје, јер је сам изрека „отето проклето“. Посједници свога, ми смо позвани бити ревносни сурадници других срећних народа на пољу напретка, развића и цивилизације. Ове праведне тежње наше не могу да не буду предусретнуте и праћене добром вољом од свијех, напредних и *већ уједињених народа*“.

На жалост, остало је само при тим лепим и за оно доба довољно јасним и довољно отворено казаним речима. Последњи Обреновић није

искрено пружио руку за сарадњу са цетињским двором: овај је, поред свих лепих речи, имао, исто тако, извесних својих рачуна. Две српске државе ишле су и после тога у раскорак и дуго времена нису могле наћи начина да се сложе, ма да је тај изгледао тако природан и тако близу памети. Србија је важила као аустрофилска, а Црна Гора као русофилска, и те две основне разлике, у политичкој оријентацији, поред других личних и себичних опрека, давале су за једно време довољно разлога да не дође до потпуног споразума.

Међутим, Црна Гора, осим своје јуначке традиције, није могла имати никаква другог услова да предузме вођство српске националне политике. Мала својом војничком моћи, она се могла само херојски бранити; али, за офанзиву нити је имала дуга даха ни довољно средстава; финансиски то је била најсиромашнија и најпасивнија наша земља и стално је у том погледу зависила од милости других; културно је стојала исто тако бедно, веома бедно, и живела у главном од неколико далматинских и других досељеника. Културно жариште Цетиње није могло да постане никад. Оно мало људи од вредности, што је тамо долазило, Љубомир Ненадовић, Лаза Костић, Симо Матавуљ, Д-р Милан Јовановић, Влахо Буковац и др., не могаху да се тамо и задрже. Ћудљиви цетињски господар онемогућио им је опстанак исто онако као што је онемогућио опстанак и великом делу својих војвода, оних истих са којима је стицао победе и ширио славу Црне Горе. Војводе Лука Вукаловић, Марко Миљанов, Машо Врбица, Жарко Љешевић, Јоле Пилетић, Пеко Павловић и толико других или су се потпуно иселили из Црне Горе или помрли у кнежевој немилости. Занимљиво и веома симпатично кад се посматра из даљине, Цетиње је из близа било пуно интрига и нечег што је људе пре одбијало него привлачило. Сравни са Србијом, Црна Гора апсолутно није могла издржати поређење, нарочито не онда кад је Србија, после

Улазак краља Милана у Ниш.

Обреновића, оживела новом снагом и узела поново на се дужност вођа. Београд, са седиштем једног доброг и високо националног Университета, Академије Наука и Уметности и других веома активних културних установа; Београд са јаком и богатом ризницом Мачве и Моравске долине; Београд, препорођен новим духом активности, са војском и официрским кором одличних особина: такав Београд беше, природно, постао привлачна тачка свих наших људи, јер се у њему осећала физичка и душевна снага и јер се добро видело да Српство ван Србије нема ни приближно сличне иједне средине која би се могла мерити са том београдском и србијанском уопште. На Цетиње се гледало са извесним сажаљевањем, а у Београд су се упирале очи са надом и поносом.

III.

Гурана од Немачке на далеки Исток, Русија беше једно време сву своју пажњу усредредила на питање Манџурије и Кореје, док европска, нарочито балканска, питања беше оставила прилично на страну. То се све појача још више када се својом несмотреношћу уплела у тешки рат са Јапаном и претрпела у њему неколико јаких пораза. Било је сасвим близу памети да ће Ау-

стрија, стари супарник Русије на Балкану, живо искористити њену запосленост на далеком истоку, да појача и учврсти свој утицај на блиском истоку.

Нереди у Турској, која је све више почела да трули, учесташе нарочито почетком XIX века. Султан Абдул Хамид, реакционар најцрње врсте, сву је своју пажњу обратио на Цариград и на сплетке око царског двора; далеким провинцијама царства управљало се по вољи и ђуди појединих паша и често без имало сбзира на интересе целине. Нарочито незадовољство владаше у Старој Србији и Македонији. Тамо су вршили страховит притисак, и економски и друштвени, арнаутске чете и поједини угледни зликовци. Абдул Хамид је према Арнаутима имао посебне обзире, нешто из политичких разлога, јер је знао да се за њих много интересују Аустрија и Италија, а нешто и с тога што је мислио да ће помоћу њих држати у страху и потискивати хришћански елеменат. На Србе, са друге стране, беху се окомили нарочито Бугари, који су пребацивали своје чете из кнежевине Бугарске и помоћу своје егзархије, као противнице грабљивих и антисловенских фанариота, ширили пропаганду у наш недовољно обавештени свет. Стање у земљи постаде несносно Арнаутин је оти-

мао и пребијао, а Бугарин однарођивао, а ако није успевао у пропаганди, убијао. Владале су кама и мартинка. Турска власт није пружала никакве заштите. Арнауте је помагала, а при бугарској пропаганди уживала, како се ђаури узајамно уништавају. Дрскост арнаутских нападача ишла је тако далеко, да су у року од године дана погинула чак два руска конзула.

Ти нереди и та општа несигурност у земљи изазваше протесте у европској јавности. Дипломатија крену питање рефорама, да га домало препусти Русији и Аустрији као двома највише заинтересованим државама на Балкану. У Турској поче 1903. такозвана реформна акција. Како је Русија идуће године ушла у рат са Јапаном, тежиште интереса остаде у Аустрији. Ова је, међутим, гледала свој посао. Из реформне акције био је изузет Косовски Вилајет као онај крај за који Аустрија има непосредни интерес и где не жели да види мешање и улазак органа европске жандармерије. У невољи, притиснути сад и од треће стране, Срби траже начина да се одрже и да у узајамној борби не устукну пред непријатељем. Од 1905. год. почиње и њихова четничка акција. Стара и јужна Србија постадоше један велики четнички логор и брзо плинуше у велику крв.

Непријатељство Аустрије према Србији и српском елементу показивало се и иначе. Србија после 1903. год. није више била Србија Миланова и Александрова. Са краљем Петром Карађорђевићем беше ушао нов дух. Тога чисто националног и строго уставног владару нису везивали никакви окови конвенција, као његове претходнике, него је пустио да се национална енергија његове земље и народа развија онако како их воде њихове жеље и идеали. Појава аустриског посланика није више имала мађијско дејство на одлуке владе и владоца. У Бечу се то осећало. Тамо је било јасно да се, поред свих унутрашњих криза, ствара једна нова Србија, народска и национална, и да ће та кад-тад постати не мала

опасност за дунавску монархију. Отуд намера да се та Србија гуши у првом размаху снаге. Кад је 1905. створена царинска заједница између Србије и Бугарске, као први услов за ближу сарадњу и везу балканских народа, устала је бечка влада са свом енергијом против тога и успела да спречи извршење уговора. Аустриски цинизам ишао је чак тако далеко да је српску владу хтео директно натерати да оружје за своју војску купи у њеним фабрикама. Жељна да Србију што теже погоди, она хоће да је економски упропасти и почиње с њом прави царински рат. То је била прва проба српске снаге и издржљивости. И, на срећу, Србија је издржала сјајно: нашла је за своју стоку и производе друга тржишта и чак скренула тежиште свог трговинског промета. Место на тржишта Средње Европе, она од тада изилази на пијаци Средоземног Мора и улази у шири трговачки свет.

У Турској су ствари ишле све горе. Али, вероватно какве радикалне промене не би било ни тада, да није дошло до великих промена у самој европској дипломатији. Тучена на Истоку, Русија се повлачи опет на европска питања и почиње доскора да се занима и за Балкан. Њен најопаснији противник, Енглеска, беше ушла у веома срдачне везе са Француском и изменила из основе свој политички став. Едуард VII, који је у то време енглески краљ и стварни вођ енглеске спољашње политике, не гледа свог стварног противника у Русији него у Немачкој, која се упињала да постане „светска држава“ од Хамбурга до Багдада, да угрози енглески положај на истоку и нарочито да створи велику флоту, способну не само за одбрану него и за напад. Настојање енглеске политике иде за тим да Немачку или одврати од тих планова или сасвим осами. Покушај Едуарда VII да Аустрију одвоји од Немачке није успео. Зато се удвострученом снагом ради да Русија уђе у што тешње везе са Енглеском. При састанку у Ревалу између Едуарда VII и Николе II знало се да је било

говора о свима важнијим питањима европске политике, а нарочито о балканском. Ово је постало веома актуелно не само с тога што је у Македонији све горело, него још и с тога што је Аустрија тражила и добила од Порте пристанак да гради железницу Сарајево-Митровица са везом за Солун. На тај начин Аустрија је јавно документовала своју намеру систематског освајања западног дела Балканског Полуострва, а истодобно је излучивала Србију из једне значајне светске комуникације. И српски и руски свет видео је сад непосредну опасност аустриске намере и тражио свима средствима да је паралише. Тада је настала мисао о грађењу железнице која би ишла од Дунава и водила на Јадранско Море. Овај српски предлог топло је прихватила Русија. Енглеска је, међутим, изнела план да се Македонији да нека врста аутономије са једним хришћанским или муслиманским гувернером, чију би сталност на извесно време гарантовале велике силе. Да би се предупредили сви ти планови, нарочито ова два последња, кренуше немачки васпитаници младотурског покрета, у јулу 1908., једну револуционарну акцију, коју лукави Абдул Хамид брзо прихвати. Та акција направила је од Турске уставну државу и прогласила начело тобожње једнакости и слободе. На тај начин била су спречена сва туђа посредовања, јер је Турска показивала спремност да најлибералнијим мерама делује сама за успостављање реда и увођење општих рефорама у својој земљи.

Краљ Милан.

Младотурски покрет искористише споразумно Аустрија и Бугарска. Бугарској се учинило да је у том револуционарном прелому између старе и нове Турске најпогоднији час да дође до своје давно жељене независности. Аустрија је у исто време држала да јој је тај момент добродошао да прогласи анексију Босне и Херцеговине и укине право султанове суверености. Обе изведоше своје намере 1908. године, Бугарска 22., а Аустрија 24. септембра.

Проглас анексије тешко је погодио све Србе. Требало је да буде крст на све националне аспирације у западном правцу и трајна подлога аустриског учвршћивања на Балкану. Аустриски корак, изведен без пристанка великих сила, које су јој дале мандат за окупацију, газио је ногама један међународни акт и давао очевидан доказ бахатој Бизмарковој догми — да је сила преча од права. Анексија је проглашена, даље, против воље већине становника тих земаља, и то не само против воље Срба православних, него и против воље муслимана, изражене с обе стране јасно и одлучно у њиховој августовској изјави те године, донесеној на Илици. Аустрија је хтела активну политику на Балкану и њен проглас анексије имао је да покаже и спремност на борбу и несумњиву вољу да српског противника или онемогући или покори. Србија је имала за њу значити само географску а никако политичку јединицу. Поступак Аустрије био је с тога прек и дрзак, праћен прогонима свих национало истакнутих Срба у њеној држави и без имало обзира према Србији. Чак је било јасне намере да је унизи и да јој као на школском примеру покаже сву немоћ. Разумљиво је да је тај корак Аустрије изазвао протест на све стране. Европска јавност се оштро дизала против начина на који дунавска монархија решава међународне уговоре и питања; пријатељске државе бунио је неискрени залет аустро-германске политике, која је ишла за потпуним увлачењем истока у своју интересну и по том политичку сферу. У српској јавности

проглас анексије дочекан је са највећим огорчењем. Није уопште било догађаја у нашој новијој историји који је толико дубоко деловао и тако, од првог момента, био схваћен у свој обимности. Као обасјан нарочито усредсређеном светлошћу, читав српски национални проблем упао је тга дана у очи свима и показао се у свој неодољивој актуелности. И од себе, као из најунутрашњије потребе, јавио се отпор са свих страна и општи поклич за конфедерацију свих народних снага за велико дело народне одбране и спремање боље будућности.

Стојан Новаковић, који постаје министар председник једне јаке народне владе, састављене из свих странака, говорио је тих дана пророчке речи: „Ма колико да смо ми Срби мален и сиромашан народ, ма колико да је Србија малена држава са ограниченим средствима, није паметно било ни изазивати је, а камо ли показивати јој презрење. Ратови се не воде само оружјем. Па чак и у том рату може једна случајност да буде кобна и по најсилнијега. Али, ратовање економско, културно, ратовање суседа раздражљивог и зле воље мора се такође имати на уму. Последице садашњег заузећа могу бити кобне кроз даљи период времена. Има изгледа да зла воља Србије не остане само у Србији, но да се рашири даље на Балканско Полуострво и у суседне земље које ви све изазивате, а у којих има за Србију симпатија“. Г. Јован Цвијић је са јасним погледом у будућност писао тих дана исто тако енергично и отворено: *Српски се проблем мора решити силом. Обе српске државе (Србија и Црна Гора) морају се поглавито војно и просветно најживље спремати, одржавати националну енергију у завојеваним деловима српског народа и прву, иоле повољну, прилику употребити да расправљају српско питање са Аустро-Угарском*. Чак је и велики Толстој осетио потребу да Аустрију тим поводом назове „великим разбојничким гнездом“, а њезиног цара „старцем са наказним појмовима“.

Ударац, који је анексија Босне и Херцеговине нанела српском на-

роду, није био, срећом, од оних уда-
раца који убијају. него од оних који
освешћују. Косовски пораз створио
је у душама српске раје једну вели-
чанствену етику глорификације на-
ционалног прегалаштва чак и онда
кад се унапред знало да се не може
добити царство земаљско; пораз на-
несен анексијом Босне и Херцего-
вине створио је култ националног

прегалаштва, које је говорило, смело
и силно, да је боља часна смрт
читавог једног народа него сраман
живот понижења. Спремао се нара-
штај оних који су са Миланом Раки-
ћем мушки говорили:

*И данас, кад дође до последњег боја,
Неозарен старој ореола сјајем,
Ја ћу дати живот, отаџбину моја,
Знајући шта дајем и зашто га дајем.*

ШЕСТИ ДЕО

ОСТВАРЕЊЕ НАРОДНИХ ИДЕАЛА

I.

Падом династије Обреновића и
њихова режима настала је у Србији
врло брзо промена њене целокупне
политике. Уставно питање, које је
морило читава два нараштаја српских
политичара, од 1869.-1903. године, и
за које је, у врло страсним борбама,
утрошен један огроман део интелек-
туалне и моралне енергије, скинуто је
са дневног реда примањем мало само
измењеног слободоумног устава од
1888. године Народ је тим добио пот-
пуну могућност да сам себи ствара
судбину и да своју националну по-
литику води онако како сам налази
да је добро и корисно. То је био и
једини прави пут и показао се на-
скоро као такав у очима оних који
не беху мишљења да је наш народ,
још недовољно образован, свестан
права и обавеза, које тим узима на
себе.

Из почетка је доиста било из-
весне несигурности. Велика ради-
кална партија, збивена у целину под
владом Обреновића, имала је четири
петине бирача као своје присталице.
Али, услед фузије радикалског вођ-
ства са напредњацима, извршене по-
жељи краља Александра Обрено-
вића, и због извесних других, добрим
делом личних разилажења, та се пар-
тија после 1902. беше раздвојила и
њени се делови готово три године
бораху о превласт. Старији радикали
имађаху више државничке способно-
сти; у националној политици, међутим,
и једни и други имађаху исти про-
грам. Од 1906. године старији ради-

кали добивају већину и од тада главни
део спремања за велике националне
здатке пада на њихова леђа; у на-
рочито тешким часовима помажу их
млађи радикали (звани самосталци)
улазећи с њима у коалицију.

Национална политика упућена је
одмах, од првих дана, својим правим
природним путем. Њу води не толико
влада која мора, из много обзира
према Аустрији и Турској, да буде
резервисана, колико интелектуални
крugови земље и омладина. Већ 1904.
године приликом крунисања краља
Петра, одржава се конгрес књижев-
ника и новинара и академске омла-
дине, и то широки конгрес свих

Стојан Новаковић.

Јужних Словена. Тада је већ Љубомир Бабић Балски изрицао наду „да Београд постане центар Јужног Словенства“ и говорио је без увијања: „Ми смо и политички пропали, ако не буде пружена рука брата брату, ако не буде међу нама културног јединства. Ми ћемо бити право робље, ако останемо овако раскомадани“. Словенац Јосип Герм кликтао је, сав раздраган: „Данашњи дан, господо, биће историски као што је историски онај пре сто година. Пре сто година велико ускрснуће српскога народа; данас величанствено ускрснуће Југословенске, у коју верујемо, јер ће нас спасти вера, љубав и нада у будућност њезину.“ Конгреси ти настављали су се и доцније у Љубљани, Загребу, Софији и Београду и доприносили су знатно за узајамно упознавање и за јачање уверења о потреби народног уједињавања.

У политичком животу Срба ван границе Србије има појава које раније нису никад долазиле до таквих и тако трајних консеквенција. Срби и Хрвати, народни посланици у Хрватској, Славонији и Далмацији, увиђају неопходну потребу што уже сарадње, и Задарском и Речком Резолуцијом стварају српско-хрватску коалицију, која постаје носилац националне политике у тим крајевима и издржава са успехом веома оштре нападе власти грађанских и војничких.

Аустрија добро запажа промену српске политике и будно је прати. Својим поданицима намеће велеиздајничке оптужбе; пуни затворе српским јавним радницима; прогони српску штампу; затвара националне школе. Она, шта више, настоји да уопште угуши националну свест код Срба. У Босни и Херцеговини на све могуће начине жели да створи уверење да су оне нешто засебно и можда боље од Србије; позива се на традицију старе државе, даје за језик назив „босански“. Шта се све сматрало као кажњив злочин нека покаже ово службено образложење зашто је забрањено деловање *Привредника*. Он „шири и гоји међу пучанством грчко-источне вјере настањеним у краљевини Хрватској и

Славонији путем разних пјесама, које су унесене из Србије у разним чланцима српску повиест, редовито и искључиво о свим догађајима који говоре о сеоби Срба, о бившем српском царству, о цару Душану, о цару Лазару, девет Југовића, о боју на Косову и у обће о јунацима који су били знаменити за Велику Србију, те позива народ да се угледа у примјер тих јунака, знаменитих Срба, као својих националних идеала, који су радили на ускришању Душановог царства, за Велику Србију. Овим дјеловањем настоји та задруга да преко свог органа „Привредника“ пробудује међу својим задругарима свјест, те их одгоји за мисао да се сматрају саставним диелом јединственог србског народа, који називају „целокупно Србство“ и да се сваки појединац грчко-источне вјероисповести у овим краљевинама сматра истовјетним са оним у Србији“. Писац ове књиге, осуђен ради велеиздаје у Бањој Луци, има у осуди као разлог за казну овај став: „оптуженик јасно показује становиште да сматра српски народ Босне и Херцеговине као дио српског народа Краљевине Србије“.

Осећајући и сами да гушењем српског елемента у својим земљама не могу постићи жељеног циља, аустриски војни и извесни дворски кругову најенергичније траже да се угуши и сама Србија. На челу те групе стоји сам аустриски престолонаследник Фрања Фердинанд и његов главни саветник, шеф генералног штаба, Конрад Хецендорф. Они желе да Аустрија „изиђе из своје пасивне улоге“ и да, као и Немачка, да осетити свој глас и утицај. Њихов идеал је „Велика Аустрија“, војнички снажна и политички активна, са централисаном влашћу у војничким рукама. Хецендорф верује у своје колико војничке толико и дипломатске способности и налази да је у исто време и Бизмарк и Молтке. Једино разилажење у тим круговима тичало се питања који је непријатељ пречи. Генерални штаб је мислио да пут Аустрије на исток води „преко Италије кроз Србију“, јер су налазили да је талијанска опасност

на Бакалну, као опасност једне велике силе, тежа и непосреднија. У министарству спољашњих послова држало се, међутим, да је Русија опаснији противник; а са Русијом, знало се, иде и Србија, односно веровало се, да је Србија само пион Русије. У војничким круговима хтео се рат по сваку цену и то такозвани „превентивни рат“, који би предупредио опасност пре него што он могне теже угрозити аустриске интересе. Приликом анексије, Хецендорф, са својим војничким круговима, тражи безусловно рат са Србијом, макар она и попустила. До рата није дошло само с тога што је Русија, стукнувши пред немачком претњом, одузела Немачкој повод за мешање у ствари тиме питању одузела у тајмах војнички значај. Осгављена сама, Србија је морала попустити пред Аустријом и дати неискрену, али ипак понижавајућу изјаву: да анексијом нису повређени њени интереси. Ту изјаву саветовале су Србији пријатељске велике силе, нарочито Енглеска, и Француска, да би одзеле Аустрији разлог за рат; у ствари, оне су саме виделе колико је таква једна изјава била неправедна и како је уопште изнуђена само суровом силом. Анексиона криза свршила се, на очи, поразом противника Тројног Савеза и понижењем Србије. У самој ствари, она је за ову другу донела несумњиву корист. Српско питање постало је одједном европско, а не више балканско и само источно; и било је на један тако упадљив начин стављено на неопходан дневни ред. С друге стране, као што већ рекосмо, тај је пораз освестио Србе,

Кнез Никола.

показао им непосредну опасност изнад главе и упутио их на једино могућан пут сабирања свих народних снага за велико дело обрачунавања са непријатељима наше народне ствари. Догађаји, који су имали доћи у скорој будућности, морали су затећи Србију друкчије спремну, и духовно и материјално, него што беше у опасно време криза на почетку XX века.

II.

Већ током анексионе кризе пала је са ауторитативне руске стране реч да је за европско спокојство потребан један савез балканских држава. Мисао није била нова, али је дошла у погодан час. Неколико пута раније било је говора о томе да

се балканске државе сагласе и здруже за заједничку акцију на свом подручју. Извесне европске силе истицале су као један од главних разлога за своје уплитање у балканска питања и непризнавање тезе „Балкан балканским народима“ то што су балкански народи несложни између себе и да би, остављени сами, место решења питања која их муче, донели Европи само нова крвава разбојишта. Отуд су сви који су у балканској политици желели да избегну опасну сагадњу великих сила настојавали да створе извесан споразум измђу народа тога полуострва. Најдаље и најбоље деловао је у том правцу кнез Михајло. Касније, год. 1892., било је покушаја, нарочито са српске и грчке стране, да се поново приђе озбиљнијем претресу тога питања. Али, све до 1910. године оно је остало у самој жељи, вешто изигравано са оних страна којима није било у интересу да дође до његова решења.

Од 1910. године питање Балканског Савеза постаје нешто живље. Њега нарочито истиче у први ред руска политика. Приликом посете бугарског краљевског пара у Петрограду, у фебруару те године, изгледа да је то питање добило први јаснији облик. Добивши помоћу Тројног Савеза све што се у тај мах политички дало постићи, лукави бугарски владалац, краљ Фердинанд, прилази после тога Русији, односно силама Тројног Споразума, да извуче и од њих што може, по цену свог тобожњег преласка на њихову страну. Српски министар спољашњих послова, д-р Милован Миловановић, био је посвећен у те преговоре и помагао их је свима средствима. Прва идеја Балканског Савеза беше у том да се створи споразум између свих балканских држава, са Турском заједно, на јасној бази да другим државама нема места на њиховом балканском подручју. Савез је на тај начин добијао главну оштрицу само против Аустрије и делимично против Италије. Да се боље покажу нове струје српске политике у том правцу, краљ Петар походи, одмах после Петрограда, Цариград и бива

тамо примљен са доста срдачности. Добре везе са Турцима биле су Србима преко потребне и с тога што су само преко њеног земљишта могли несметано преносити оружје и муницију, коју су добили из Француске и гомили за будуће догађаје. Али, ипак, идеја Балканског Савеза са Турском као чланом није м гла да ухвати дубљег корена. Први и главни разлог за то беше држање германофилских младотурака, који не хтедоше ући ни у какву озбиљну комбинацију против Берлина и Беча. Њихово уверење беше да Отоманској Царевини не прети никаква већа опасност са те стране; свог главног противника они су стално гледали у малим балканским државама, које су, природно, могле ојачати само на њезин рачун. Питање Маћедоније и Старе Србије било је за све време отворена рана. Реформе, које су уводиле турске власти, бежу недовољне да поврате ред у тој узбурканој земљи. И даље цареваху тамо комите и качаци. Унутрашња политика младотурака изазвала је оправдан отпор. Осећајући незгоду мешања разних раса и народности на свом подручју, разасутих на све стране и често помаганих од различитих сила и чинилаца, младотурци су хтели да, као стари османлиски завојевачи, створе јединство државе безобзирним натурањем свог језика и своје државне идеје. Турска се, веровали су они, може препородити и спасти само тако ако се у њој угуше све центрифугалне струје и сва пажња усредсреди на јачање панисламских и чисто турских тенденција. То, природно, изазива побуне; и то не само међу хришћанима, него међу Арнаутима и у Јемену међу Арапима.

Међутим, ликвидација турског питања почела је са једне стране, којој се није нико надао. Потпуно неочекивано, у септембру 1911. год., изишла је империјалистичка Италија са кратким препадним захтевом према Турцима, тражећи да јој се, у року од једног дана, даде одговор: пристаје ли Порта на талијанску окупацију Триполиса и Киренаике. Кад је Порта одбила, дошло је до

Краљ Петар.

рата, који је дао подстрека и унутрашњим и спољашњим непријатељима царства. У самој Турској, код муслимана, талијански је напад изазвао још већу мржњу против хришћана и довео на неколико страна до сурових изгреда. Један турски јузбаша убио је гребенскога митрополита Емилијана; саме турске власти организују чете и упућују их против народности. У децембру 1911. извршен је покољ хришћана у Штипу, а у јануару 1912. у Кичеву. Лондонски Балкански Комитет, на основу својих поузданих извештаја, утврђује да у Турској нема равноправности за све грађане и да су свирепства и прогони хришћана сада готово гори него пре.

Природно је да је такво стање у Турској морало имати јачег одзива у балканским државама. Ниједна од њих није могла гледати и трпети да њихови саплеменици буду истребљени и угушени. Дотле љуто завађене, са четничком акцијом, која често бива оштрија према својим супарницима него према Турцима, балканске државе долазе најпосле до сазнања да је то њихово узајмно клање само добродошло Турцима и да олакшава њихов посао. Са друге стране оне су добро виделе да је свака од њих појединачно слабија од Турске и да својом снагом не може на њу деловати јаче ни моралним ни војничким притиском. Ако се хтело поћи за талијанским примером и Источно Питање решавати силом, онда није било другог пута него то чинити са неким у савезу. Тај неко морао је бити нарочито бигран. Ако се пође са којом од великих сила несумњиво је да ће друге похитати да се користе за свој рачун, а може се догодити да активност једне стране изазове реакцију на другој. После, Источно Питање је било веома сложено. Свака од балканских држава, која би се усудила да за његово решење позове у активну помоћ коју од великих сила, узимала је на се огромну одговорност, јер доводи једног учесника снагом далеко већег, који ће, у првој згодној прилици, бити исто тако противан и њој, као и оној ко-

ју је рушио. Код свих увиђавних људи превладало је с тога уверење да треба тражити савезника у хришћанском суседу; спасти на тај начин Балкан од учешћа великих сила и створити могућност за најсимпатичније решење његова питања. Војнички од вредности биле су у то време на Балкану од хришћанских држава само Србија и Бугарска; без једне од њих успех целог рата био би несумњиво доведен у питање; а ако се њих две сложе, онда је сва вероватноћа да може доћи до победе. Ради тога се радило свом снагом да се нађе база за споразум између те две земље. Настојањем руске дипломатије, која је одредила посредовање своје владе у случају неспоразума, дошло је до извесног уговора између њих и убрзо и између остале две државе, Грчке и Црне Горе. Споразум је постигнут између Срба и Бугара 29. фебруара 1912. године. Из многих обзира закључило се да о постигнутом савезу остане тајна, све до часа пред непосредну акцију, која је имала почети у јесен, иза свршених пољских радова. Индискрецијом, вест о савезу донеле су француске новине већ у јуну 1912. и упорно је одржавале и после службеног порицања од стране Београда; али, срећом, у то се није много веровало ни у Бечу, ни у Цариграду. Можда је том нешто допринела и нагла смрт д-ра Милована Миловановића, за кога се знало да је био главни представник те споразумне балканске политике и са којим се мислило да она, бар привремено, леже у гроб.

Догађаји иза тога развијаху се наглом брзином. Арнаутски устанак завршен је турским попуштањем. Поносни као победоци, ушли су Арнаути у Скопље, Митровицу, Качаник и цео Нови Пазар и узели поново сву стварну власт у своје руке. Разуздане муслиманске и њихове руље врше покоље у Кочанима и Беранима: у много области настаје права анархија. Балканске државе, гоњене таквим развојем ствари, узимају претећи став. Турска, са своје стране, врши средином септембра тајну мобилизацију и објављује

маневр у околини Једрена. Као одговор на то дошла је 17. септембра мобилизација све четири савезне балканске државе. Балкански рат, који ће осветлати српско оружје и дићи веру у Србина ма где он био, почео је мало иза тога, пошто су пријатељске силе вештим дипломатским маневром, извесним посредовањима и изјавама, одузеле Аустрији могућност да га предупреди.

III.

Од свих балканских држава прва је објавила рат Црна Гора, као најмање одговорна пред Европом, и то на дан 26. септембра 1912., а 4. октобра учиниле су то и остале три државе. Црногорски краљ је дочекао испуњен сан младости, да своје храбре чете поведе „Онамо 'намо за брда она!“ Краљ Петар, у свом прогласу народу, нагласио је отворено да води ослободилачки рат и да своје армије упућује тамо где је историско језгро српске државе старих краљева и царева, где су славне немањићске престонице: новопазарски Рас, Приштина, Скопље, Призрен; где живе наша браћа по крви, по језику, по обичајима, по народној свести, жељама и тежњама.“

Одлично спремљена, врло добро вођена, понесена одушевљењем да иде на драга места историске традиције, на „стара огњишта“ и да ослобађа браћу из невоље, пуна дуго прибиране енергије и жељна да своје, једно време оспорено, оружје славом осветла, српска војска пошла је у рат са тврдом одлуком да

Косовски споменик.

апсолутно мора победити. Ретко је кад у једне војске било толико вере у себе и толико спремности да се савлада и несавладиво. Као митски јунаци, са врлинама косовских витезова народне песме, сви, од старог Радомира Путника, шефа генералног штаба, па до простог војника, полазили су у одлучну борбу, потпуно свесни шта се од њих тражи. И, пошавши тако, они су до првог корака ишли са победом, брзо,

сјајно, одлучно, просто као у сну, не жалећи својих младих живота и не презајући од жртава.

Први већи и најтежи сукоб био је пред Кумановом 10. и 11. октобра. Српска војска, која се није надала турској сили на томе месту, него нешто дубље на Овчем Пољу, била је први дан страховито нападнута код Нагоричана; али, ипак је храбро примила борбу и одржала се на положајима, и поред веома тешких губитака. Главни ударац од надмоћнијих Турака примила је дунавска дивизија првог позива, а успех је одлучио потпуковник А. Глишић, који је из сопствене иницијативе кренуо у помоћ угроженим одредима и погинуо на челу свога пука. У огорченој борби, која се наставила у ноћи и сутрадан, Турци су узалуд јуришали поново на дунавску и после на моравску дивизију првог позива. Међутим, остале српске дивизије прешле су 11. октобра саме у напад против левог турског крила и касније на целом фронту, док дринска дивизија није пробила турски фронт и раздвојила њихову војску. У највећем нереду бежале су турске чете делом ка Скопљу и Тетову, а делом на Велес и Штип. „У тој битци је наша војска разбила непријатељску војску, одређену за операције против нас, — пише генерал Живко Павловић, — чије је остатке код Битоља у првим данима месеца новембра потпуно уништила, а тиме и успешно завршила рат са Турцима 1912. год.“ Губици су били доста велики, на 4500 мртвих и рањених, 80 официра, и то само са наше стране. Том победом била је решена судбина целог рата. Она је знатно дигла дух и код нас и код савезника; растеретила Бугаре и дала Србима могућност да упуте под Једрене читаву другу армију са 50.000 људи и са свом њиховом тешком артиљеријом. „Због овога су, — вели исти војни стручњак, — Грци олако дошли до заузећа Солуна и Јањине, пошто Турци нису имали више наде у крајњи успех свога оружја, јер од целокупне турске снаге одређене за операције на западном делу Балканског Полуострва, њен

најјачи део, који је био према нама, био је потпуно уништен... Наша кумановска победа је, дакле, сјајан и срећан почетак наше потоње вишегодишње херојске националне борбе за наше ослобођење и уједињење, и у овом лежи њен велики политички и историски значај.“

После победе на Куманову, српска војска је без отпора ушла у старо царско Скопље и одмах наставила продирање према Велесу и даље Марковом Прилепу и Битољу. После борбе на Бакарном Гувну, дала је српска војска пред Битољем другу одсудну битку тога рата. Ту су се Турци били прибали на нови отпор, прикупивши сву своју вардарску армију. Један немачки војни стручњак писао је о тој битци са много штовања. Одлучни да приме борбу на добро утврђеним, а теренски за противника веома тешким положајима, Турци ту беху упели све силе да одрже победу. „Они нису подлеги, — пише тај Немац, — само бројној надмоћности него и бољем водству и умешности храбре српске војске, која је овде дала највећи успех целог балканског рата“. Друга одељења кренула су кроз Албанију на Драч и на Јадранско Море, свуда са истом снагом и истом издржљивошћу. „Као у сну. — писао је тада у свечаном расположењу Јован Скерлић, — муњевитом брзином, нижу се огромни догађаји који из основе мењају судбину српског народа и целог Балканског Полуострва, помичу међе европске цивилизације и из темеља тресу целу стару Европу... За пет стотина година растрзани, гажени, злостављани Балкан није видео већих и судбоноснијих дана. За сто година на мучени српски народ није учинио већи и одсуднији корак напред... Онај дивни србијански сељак, који је својом крвљу и знојем пошкропио и створио данашњу Србију, потомак оних који су први на Балкану дигли крваву заставу буне, облагорођен школом и слободом, задивио је и оне који су знали његову неизмерну животну снагу и силно прегнуће. И скамењена Европа је са запрепашћењем видела чудо: како пред

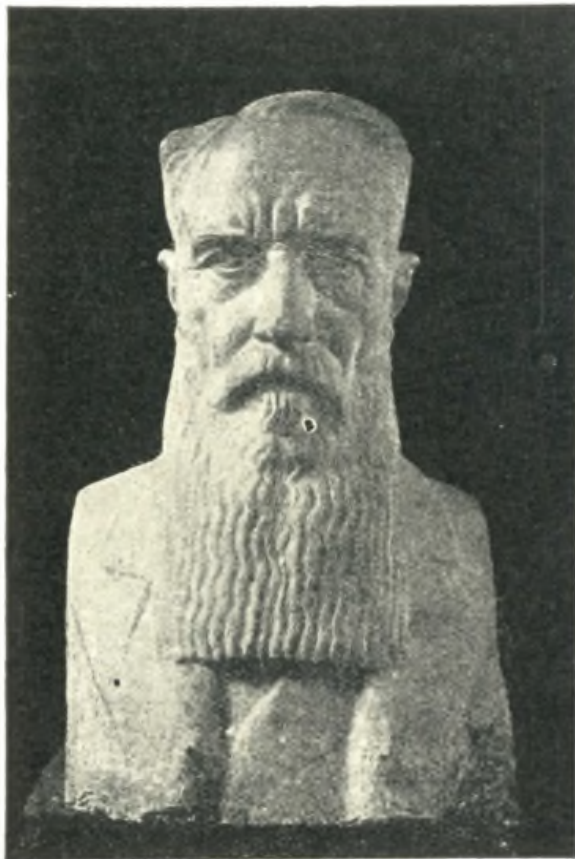
шумадиским сељаком, у опанку и суром сукненом оделу, бежи у дивљем топоту и од страха избежумљена турска војска, од које је некада свет дрхтао и која ужива глас једне од најхрабријих и најопаснијих војски што данас постоје. И гинуо је не само сељак но и варошанин, миран грађанин, у коме је на бојном пољу проврела стара заспала хајдучка ћуд предака, интелигенција, школска младеж, сви су гинули. Официри српски, родољубиви, храбри, честити официри предњачили су примером, излагали се први пред смртоносном ватром, дајући снагу и пример хиљадама које су иза њих јуриле напред, падајући као снопље, тако да су цели пукови остајали без комаданта и командира. Владачка кућа, изникла из народа и која је везала сву своју судбу са народом, била је међу народом. Стари краљ, негдашњи усташ у Босни, доживео је да се оствари велики сан његовог великог деда, и крунисао је своју поштену, родољубиву и уставну владавину триумфалним уласком у Душаново Скопље."

Кроз читав наш свет прошао је општи поклич одушевљења. Алекса Шантић запевао је тада:

*Призрене стари, капије раствори,
По праговима сајове разгрни,
Скерлетом тешким док сате огрни, —
Твоје се царство враћа.*

Анте Тресић-Павичић даје читаву збирку стихова са познатим позивом из кнежеве клетве *Ко не дође на бој на Косово*. Иво Војновић, као допуну својој *Мајци Југославији*, израђује ново једно певање и посвећује га „српској војсци осветитељици“. Нема готово писца и песника, није било нашег човека, у чијим душама није закликтала песма радости. Кад се није могло друго од усхићења, онда се у Сарајеву, без обзира на притисак аустријских власти, позивало не више „Онамо, 'намо“, него „Овамо 'вамо“.

На домак Косова и на Косову самом добили су Срби на бритком мачу оно што су на њему некад изгубили. Свежи, у напону снаге, жељни великих подвига, они су разбили своје уске границе, да понове

Никола Пашић.

кобну игру историје; овога пута у своју корист. Наше грехе, због којих нас је, како говораху наши стари хроничари, стигла железна палица агаренска, окајали смо петвековним робовањем и толиком крвљу благородних жртава. Сад је дошло доба наше царевине. „Крвожедни отац куге“, који се пре сто година затресао пред Вождом, посрнуо је потпуно пред његовим унуком.

IV.

Као противник Србије јавила се одмах Аустрија. Из почетка, према извештајима својих војних стручњака, она је тврдо веровала да ће Србија бити тучена, и није с тога много настојала да у заметку спречи балкански рат. Кад је место пораза видела успехе, и то успехе каквима се апсолутно нису могли надати чак ни најбољи оптимисти, она је једно време била запрепашћена, не могући да дође себи. Писање њене штампе није могло да сакрије то стање. Али, одмах после првог изненађења она се прибира и покушава на све начине да наштети Србији и српскоме

народу уопште. У Босну и Херцеговину гомила се силна војска и извесне војне јединице бивају мобилисане. У Призрену се удешава Прохаскина афера. У католичким областима освојених подручја свештенство добија поруке да се у извесним питањима успротиви српским властима. Али, најтежи ударац, што га је Аустрија тада задала Србији, био је у том што је је спречила њен излазак на море, односно натерала победоносне српске пукове да се врате натраг. Уз припомоћ Италије, она је успела да оствари образовање самосталне албанске државе, која је, по свом положају, имала да раставља нову Србију од мора. Борба око граница нове албанске државе била је веома оштра. Аустрија је желела да од ње створи противтежу Србији, и с тога је предузимала све да од Србије што више откине. Ради тога она је дуго времена упорно бранила гледиште да Албанији припадну Скадар, Пећ, Ђаковица, Дебар, Охрид, па чак и Призрен. Српско становиште бранила је овог пута са пуно енергије Русија и најпосле је успела за све поменуте градове сем Скадра. Ради овог града, у последњи час, Аустрија је чак била вољна да угази у рат. Опсада овог тешко приступачног и добро брањеног града трајала је од почетка рата па до априла 1913. год. Црногорска војска, храбра али невеста и без довољно тешке артиљерије морала је најпосле да тражи помоћ Србијанаца. Удружене, две братске војске нагнале су убрзо град на предају. На глас да црногорска војска улази у Скадар, Аустрија је мислила да је добила повод за напад и била је припремила све да га и изведе. Од питања Скадра била је просто направила питање части. Њена војска је одмах изведена на границу; сва српска друштва у Босни била су или растурена или нагнана да обуставе рад; читаво питање дошло је на оштрицу мача. Да спрече сукоб ради тог једног места и да избегну све даље компликације ако Аустрија уђе у акцију, велике су силе саветовале попуштање и узеле ствар у своје руке. Србија је по-

слушала и раније повукла своје чете, а Црна Гора је то учинила само под притиском Европе. 1. маја предан је Скадар међународним трупам.

Друго, још далеко крупније питање, у којем је аустриска дипломатија свима средствима радила против нас био је спор између Срба и Бугара у питању Македоније.

V.

Пре уласка у борбе, Срби и Бугари били су створили један споразум о обавезама у случају рата и о евентуалној подели плена. Сматрајући вардарско ратиште као главно, уговор је предвиђао да се тамо пошаљу и са српске и са бугарске стране по 100.000 војника. Бугари то, као што се зна, не беху учинили, преневши своје тежиште на освајање Тракије. Србија је сама имала да издржи ударац турске вардарске војске и да ради тога крене уопште већи број војске него што је уговор био предвидео. После победе на Куманову, на велике молбе Бугара, Срби су послали под Једрене две дивизије са свом тешком артиљеријом, ма да уговор то није предвиђао. Рат је одуговлачен несумњиво највише с тога што су Бугари хтели пошто пото да добију Једрене. Срби, који су свој посао свршили за шест недеља, морали су шест пуних месеци дуже, само ради Бугара, да стоје под оружјем и настављају рат. Уговор је предвиђао да Србија добије северну Албанију и излаз на море. Аустриска интервенција помела је тај план и Срби су морали устукнути, једним добрим делом и с тога што их Бугари нису истински помагали, ма да је то уговор изрично предвиђао. Најпосле, уговор је јасно предвиђао да се за један део македонског подручја, који је био споран између Срба и Бугара, међу Родопима и Шар-планином, тражи и безусловно прими пресуда рускога цара.

Природно је да су Срби, после оваквог исхода рата и после толиких измена у уговору, тражили сада његову ревизију. Дајући Бугарима оно што није било уговорено, а видећи од њих неизвршено оно што је било утврђено, њима није било другог

пута него да траже накнаде за своје веће жртве и напоре. Тим пре што су Бугари упорно тражили за себе готово сву Македонију северно од Криве Паланке па до Охридског Језера, са Велесом, Прилепом, Битољем и Охридом. Једно време оспоравано нам је чак и Скопље. Бугари, са своје стране, нису хтели ни да чују о ревизији. Подмукли, они су одмах дошли на мисао да своје дојучерање савезнике нападну и опљачкају. Понудили су савез Румунији и обећавали јој као награду један део свог подручја и крајински одруг. Одбијени и ту, они су се цинички обратили Турцима и понудили њима, дојучерањем непријатељу, савез против свога савезника. Одбијени и ту, они су најпосле узалуд учинили исту понуду и Грцима.

Да спречи рат између два сродна племена и два дојучерања савезника, да не допусти злуради подсмех словенских непријатеља, обратио се сам руски цар краљу Петру и краљу Фердинанду, нудећи им своје посредовање у спору, како је већ било предвиђено у уговору. „Сматрам да имам дужност ставити до знања Вашем Величанству да не могу остати равнодушан у случају рата међу савезницима. Полажем на то да истакнем да ће она држава која би отпочела рат остати и одговорна за њега пред словенском ствари и да ће Русија имати према евентуалним резултатима такве злочиначке борбе потпуну слободу.“ На тај апел једне добронамерне и очито пријатељске стране, Србија је без поговора пристала на цареву одлуку, па ма каква била. Бугарска, међутим, није то учинила без одуговлачења и резерве; и то по савету својих пријатеља из Беча и што није била чисте савести. Аустро-угарска влада налазила је да тим што би руски цар постао арбитар између балканских држава, Русија на неки начин добија улогу врховног заштитника и, према томе, одсудан утицај и већи престиж на Балкану. Она је с тога, а и желећи на сваки начин да види Србију ослабљену, гурала Бугарску у рат, сугеришући јој да примањем руске пресуде крњи право своје сувере-

Војвода Путник.

ности и можда доводи у питање тековине рата, пошто би Русија могла донети одлуку у српску корист. У Аустрији се тврдо веровало да је Бугарска војнички јача од Србије и да ће је несумњиво тући. Тако би Србија, чији је углед силно ојачао и којом су се већ заклињали Срби из других крајева, изишла осакаћена и изнурена и за дуги низ година неспособна за дела већег полета.

Подмукло и подло, кад су се већ српски представници спремали да пођу на преговоре у Петроград, напали су Бугари без објаве рата, ноћу 16. и 17. јуна, цео српски и грчки фронт, хотећи тим препадом пре преговора да узму у своје руке македонско подручје и прејудицирају одлуци. Срби, у савезу са Црногорцима, и Грци са југа дочекали су храбро тај мучки напад и одбили га у једној страховито дугој и крвавој борби на Брегалници, где је сваки педаљ земље морао бити заливен крвљу. Место да устукну, Срби су примили борбу и са свом својом снагом прешли у напад, сузбивши успешно четврту бугарску ар-

мију генерала Ковачева. У тај мах јавила се и Румунија као непријатељ Бугара. Она је и раније тражила од ње извесне територијалне уступке, изјављујући да сматра одржање равнотеже међу балканским државама као битан услов за даљи миран развој ствари на Балкану. Како Бугарска те опомене није узимала довољно озбиљно, прешла је Румунија у напад. Чак је и Турска, видећи Бугарску у шкрипцу, послала своју војску да наново узме Једрене и околину. Бугари су се тако, одједном, нашли потпуно усамљени, усред непријатеља са свих страна. Њихов разметливи и цинички став лишио их је свих симпатија, и, како не беху никог добрим задужили, нашли су се сад у прилици да скупо плаћају сва своја недела. Русија, њен некадањи велики добротвор и ослободитељ, остала је хладна, чинећи Бугаре одговорним за почетак непријатељстава и за свирепства извршена над српским официрима и војницима, који им беху пали у руке.

О српској војсци према бугарској дао је један француски војни стручњак овакав суд: „Сигурно, од свих војски које сам ја видео како се боре већ десет месеци на Балкану — српска војска изгледа ми најдостојнија похвале . . . Материјал који је саставља, људско месо које је сачињава, војник, једном речју, очевидно је од вредности првога реда. Исто онако сељак и тврд по темпераменту и по карактеру као бугарски војник. српски војник је неоспорно много виши од бугарског војника својим особинама срца и својим моралним врлинама. . . Од исте грубе и примитивне материје од које је Бугарин, Србин, са исто толико издржљивости у трпљењу и храбрости пред смрћу, има над Бугарином једно огромно преимућство: он је, у пуном добром смислу речи, цивилизовано биће, финији, интелигентнији, погоднији за маневрисање но његов противник. Србин има исто толико храбрости и бујности. То није Монгол но Словенин. На организацији трупа опажа се то више духовно стање. Организација је безмерно боље схваћена. Што се тиче команде, чини ми се да је и она показала исту надмоћност.“

Пораз Бугарске, брз и потпун, нарочито на Брегалници, изненадио је сву Европу, а посебно оне њене пријатеље који су много полагали на бугарску победу. Запрепашћење у Бечу било је невероватно. Прве вести о бугарским успесима на Криволаку и Ретким Буквама биле су раструбљене са неописивом радошћу и сад се просто није могло доћи себи како је та тобоже потучена српска војска одједном добила нов живот и одлучну победу. Сјајни успеси Срба на Брегалници били су или прећуткивани или подцењивани. Али, шта је то вредело? Признали они или не признали, српска победа била је ту и довела је до бугарске капитулације.

После дужних преговора, склопљен је 28. јула 1913. мир у Букурешту. Србија је добила сву Македонију сем области јужно од Битоља, које су припале Грцима, и сем Струмице, коју је, са много обзира, уступила Бугарима. Али, тек што је мир објављен, дошла је аустриска службена порука да га она као таквог не може примити и да тражи његову ревизију. И она би на том несумњиво, само да оштети Србију, нарочито инсистирала, да није дошла противна одлука Немачке. Ради грчкога краља, који је био његов зет, и ради румунског краља, који је био одан Хоенцолерн, немачки цар, Вилхелм II, честитао је депешом краљу румунском закључење мира и на тај начин омео аустриске намере. Аустрија је свих тих дана била толико кивна на Србе, да то више није крила. Још пре Букурешкога Мира, њен министар спољашњих послова изјављивао је да не може мирно дозволити даље повећавање Србије, „овог нама традиционално непријатељског суседа“. „Повећавање Србије подићи ће, — говорио је он, — њену моралну и материјалну снагу и допринеће несумњиво снажењу великосрпске мисли“. Аустрија је очигледно спремала напад и у августу чак обавештавала и Италију о том, тражећи од ње неку врсту пристанка. Талијански министар спољашњих послова, Сан Ђулиано, одговорио је да такво држање Аустрије угрожава европски

За Велику Србију.

мир. Самом опстанку дунавске монархије не прети од Србије још никаква непосредна опасност, а за све могуће опасности, које помиње аустриска влада, рат није једино решење.

Српска војска победом над Бугарима завршила је балканске ратове. Резултат њених дивних напора било је ослобођење све данашње јужне Србије, честите колевке и земље Немањиха; одбијање петвековног турског непријатеља за увек од граница српске државе и рушење бугарског маштања о њиховој превласти на Балкану. Са друге стране, вера у ту Србију дела и прегалаштва, која је, више него што се ико надао,

дала доказа о великим вредностима свога активног нараштаја, порасла је на свима странама српскога света и у њој се јасно и без зазора гледао будући ослободилац. Један српски омладинцац, са јасним алузијама, могао је усред Беча рећи како је српско и јужнословенско питање Аустрије један толико сплетен Гордијев чвор, да га може решити и расећи само један нови Александар. Аустриском поглавару Босне и војном заповеднику кликнуо је у Босанском Сабору један други наш национални борац, не мање отворено:

*Жари. пали, удбински дилдару,
Док и твојој кули реда дође!*

СЕДМИ ДЕО

РАТ ПРОТИВ АУСТРО-УГАРСKE И ЊЕНИХ САВЕЗНИКА

I.

Аустрија није могла да остане мирна према Србији. Њезино уверење било је да ће млада краљевина, после тако великих успеха, постати

не само свеснија и отпорнија него што је била раније, у својим старим границама, него да ће постати, ако не у први мах активнија, а оно свакако више привлачна. Мимо аустри-

ске интересе створена је на њеној граници једна национална држава, несумњиве жилавости и вредности, и она ће наскоро имати са њом исте невоље које је имала са талијанским Пијемонтом. То је требало да се спречи на сваки начин. Отуд у Бечу намера да се Србија војнички сатре, пре него што би постала опасна. Тражио се само погодан изговор за напад.

У септембру 1913., познати аустриски људи у Албанији, Хасан-бег Приштинац и Иса Бољетинац, помагани од албанске владе, а у вези и са извесним бугарским људима, беху упали на српско подручје и извршили читав покољ у пограничним местима. Узалуд је српска влада унапред обавештавала велике силе о припремама за те упаде; аустриска дипломатија успевала је да тим српским вестима подметне други карактер и да их прикаже у боји нимало повољној за нас. После тога упада Срби су, да обезбеде новостечене области, енергично сузбили провалнике и на неким тачкама прешли чак и албанску границу, гонећи упадаче тако да и албанска влада осети како је одговорна за та непријатељства. Аустрија се одмах пожурила да то искористи. Немајући мандата ни са које стране, она је ипак узела на се улогу заштитника Албаније и упутила Србији ултиматум да напусти албанско подручје. Неодморена, са још препуним болницама, не хотећи да ствара кризе на том споредном питању, Србија је одмах попустила и тим одузела Аустрији повод да уђе у акцију. То је, међутим, био довољно видан знак да Аустрија има неких опаких намера и да тражи само изговор за своју злу вољу.

Кад је прошла та прилика за напад, Аустрија је постала нестрпљива и хтела је да убрза ствар. Стање у Европи било је веома запето. Енглеско-немачко супарништво дошло је до врхунца и сви покушаји да се оно ублажи остали су узалудни. Русија се грозничаво оружала. Сва Европа пунила се муницијом, такмичила се у прављењу дреднота и измишљала нове врсте топова. Сви су веровали да такво стање не може

даље остати; помињала се година 1917. као она кад ће сви програми о наоружању бити готови. Питало се само: ко ће и где почети. Немцима је било много стало до тога да спрече у спремању своје противнике до оног степена где би им могли бити опасни. Мисао о превентивном рату јавља се све чешће. Да потпуно објасни немачкој влади ради чега Аустрија мора повести један такав рат против Србије, аустриски министар спољашњих послова, гроф Бертхолд, био је почео за немачког цара једну промеморију, још пре убиства Фрање Фердинанда, и у њој је потанко налазио разлоге ради којих Аустрија мора учинити Србију безопасном. Она је у њој гледала не само опасна суседа, који буну њене српске и остале јужнословенске поданике, него и експонента Русије, који ће у сваком сукобу између Русије и Аустрије бити на страни свога словенскога саплеменика и заштитника. *Војни Лист* Данцеров, у вези са аустриским генералним штабом, отворено је писао да Србију треба „сморвити“ и давао савете у томе правцу. Босански поглавар, генерал Поћорек, од 1912. год. стално је тражио и препоручивао рат са Србијом, и то као нужду „да могнемо одржати Босну и Херцеговину“. Ради тога, аустриски надвојвода Фрања Фердинанд, глава војничке странке, одређује у јуну 1914. велике војне маневре у Босни, у близини Србије. Да ту демонстрацију против Срба подвуче што јаче, он је одредио да његов свечани долазак у Сарајево буде лицем на Видов-дан

Притисак аустриских власти у Босни и Херцеговини; оштре мере против Срба и водом скадарске кризе; ови изазивачки маневри и ругање видов-данској идеји; уверење да Аустрија и њен престолонаследник спремају нешто црно Србији, потребној одмора и прибирања, све то одлучило је неколико босанских младих националиста да свом огорчењу даду израза једним добро спремљеним атентатом на Фрању Фердинанда. Метком на њ имала је, по њиховом уверењу, бити погођена и ратоборна Аустрија.

Смотра српске војске у Солуну.

И, доиста, на Видов-дан, када се аустриски престолонаследник Фрања Фердинанд провезао сарајевским улицама, пала је најпре бомба Недељка Чабриновића, која је промашила, а наскоро затим и револверски метци Гаврила Принципа. Ови други нашли су своју мету. Смртно погођен, пао је аустриски престолонаследник, тешко рањен, а за њим, нехотичним метком, и његова жена.

II.

Овај сарајевски атентат донео је, најзад, давно жељени повод рата за Аустрију. Аустриска влада пожурила се одмах да објави како је атентат спремљен у Србији и чинила је за њ одговорном, без икаквих стварних доказа, директно београдску владу. Она није хтела да утврди тачну истину и буде начисто да ли је припремање атентата доиста вршено са знањем српске владе и са њеним одобрењем. Као данас што сви знамо, тако се без муке могло установити још и онда да влада није знала за то припремање, а уколико је већ касно дознала за то, брзо је

употребила све мере да то спречи. Чак је и бечка влада упозорена на опасност која прети престолонаследникову животу. За сваког мисленог човека било је, уосталом, јасно да Србији у то време није било нимало до тога да, после толико разних тегоба, ствара себи још једну и то, без сумње, понајвећу. Кад је она избегавала сукоб са Аустријом и у питању излаза на море, и у питању Скадра, и у питању Албаније, више је него вероватно да тај сукоб не би хтела стварати у том питању убиства, за које је унапред знала да ће донети великих неприлика српском народу и правити веома лош утисак у Европи. Нема сумње да се и у Аустрији могло, хладно мислећи, доћи до истих закључака. То је више него јасно. Али, меродавним круговима у Бечу овог пута није било стало до објективне истине. Овај случај учинио им се као веома погодан да буде искоришћен. Убијање владалаца није симпатично, и Срби, који су имали тих грехова на души, имаће веома тежак положај и пред пријатељем и пред непријатељем. После, то убиство

дало се нарочито лепо искористити код властитих аустро-угарских поданика, нарочито код Хрвата. Са много страна пуштена је вест како је убијени престолонаследник био нарочити пријатељ Словена, како је спремао федерализацију дунавске монархије; а за Хрвате да је, са многим симпатијама, мислио створити посебну државу са Хрватском, Словеначком, Далмацијом и Босном и Херцеговином, као противтежу Мађарској. Тим вестима требало је распалити Хрвате против Срба и покидати све везе, које су у последње време биле створене између Загреба и Београда. Ради тога, власт сама подстиче и води демонстрације против Срба у Босни, Хрватској и Далмацији, и удешава све да хајка против српског племена буде што жешћа и свирепија. Аустрија је сада хтела рат пошто-пото и мислила је да неће никад доћи до повољнијег момента.

Њена прва мисао била је да ће рат остати локализован између ње и Србије. Немачка би имала да пази на Русију, којој ће тешко бити да „убиство владалаца брани као средство за политичку и националну борбу;“ а за Енглеску се држало као прилично сигурно да неће због Србије газити у рат. Кад је, ускоро, постало јасно да ће Русија узети Србију у заштиту и да је неће оставити саму у неравној борби, бечки државници ипак нису хтели да мењају своје одлуке. Иза њих је стојао Берлин, спреман на борбу, и у ставу који је Аустрији давао не само уверење да има покушати све, него јој још на лако разумљив начин говорио да ће бити недовољно витешки, ако и опет попусти без дефинитивног резултата. Цар Вилхелм је лично, својом руком, стављао примедбе на бечке ноте, и из њих, јасно као дан, излази на видело са колико је мржње говорио о Србима и са каквом импулзивношћу, у својој фаталној надутости, ломио ствар.

У Аустро-Угарској било је, ипак, људи који су сматрали да је опасно рисковати рат. Аустриски посланик у Цариграду, Палавичини, имао је нескривено уверење да би за Ау-

стрију било боље да потпуно попусти на Балкану него да се упусти у рат са Русијом. Против рата одлучно је био и мађарски министар председник, гроф Тиса, и то не само што се као Мађар бојао да би присвајањем србијанског подручја могло настати какво померање снага на њихову штету (прираст Словена према неповећаном броју његових сународника), него још и с тога што му се чинило да за то није подесан час. Али, министар рата изјављивао је да би се дипломатски успех сматрао као слабост и да рат треба почети што пре. То је било мишљење и дворских и других кругова; тако се између редова саветовало и из Берлина. Поред свега тога, немачка и аустриска влада све до данас тврде да је рат изазвала Русија. Кад они објављују рат Србији то није опасност за Европу и није изазивање; али, кад Русија да саопштење да јој судбина Србије није равнодушна и кад покаже да неће дозволити насиље јачег над слабијим, онда је изазивач она а не Аустрија, која почиње рат! Та изопачена логика бечке и берлинске владе није, на жалост, била и једина; уосталом, она им се и осветила, као и све што се ради мучки и непоштено.

Аустриски министар спољашњих послова, гроф Отокар Чернин, писао је доцније, после слома, како је Аустрија била и онако већ на измаку и да би њено пропадање морало доћи и без тога. „У ком би се облику одиграло то распадање монархије, да се избегао рат, не да се, наравно, рећи. Сигурно мање страшно него услед овог рата. Вероватно, и лаганије и можда да не повуче у вртлог са собом читав свет. Ми смо морали умрети. Начин смрти могли смо да изаберемо, и ми смо изабрали најстрашнији.“

III.

Рат је за Србију дошао у најтежи час. Она му се очевидно није надала. Још беху незацељене ране из два рата; нарочито из бугарског. Војска је била десеткована од борби и колере; број официра знатно смањен; а све што је остало преморено

и једва покретно. Топови су били оштећени, муниција потрошена, одело и опрема похабана. Ма за какву акцију требало је одмора бар од пет до десет година. А сада, место тога, борба са једном царвином, десет пута већом и снажнијом, која се преко тридесет година стално оружала и спремала за рат. Положај Србије био је тежак, један од најтежих у њеној историји, и само крајњи напор воље и надљудска енергија могли су у таквој прилици не само не изгубити присебности, него и однети победу. То је, доиста, било покољење за песму створено!

Не мање тежак био је и положај српскога народа што је био под Аустријом. Он није крио својих дубоких саосећања за прекосавску и прекодринску браћу, и сад је та саосећања имао скупо да плати. Све српске установе, чак и хумане, као ђачке трпезе и добротворне задруге, бежу растурене, а њихови часници затворени и доведени на оптужничку клупу. Срби се уопште оглашују за грађане другог реда. Укида им се црквена аутономија, затварају се њихове школе, забрањује се ћирилица, пали се српска застава. Против српских домова несметано се врше демонстрације; у неким се чак и пљачка; руше се школе, обешчашћују цркве. Власт све то трпи, а местимице изазива и помаже. Стотине Срба бива узимано у таоце; стотине их пребијено и премлаћено; куће им попаљене и похаране. Против њих војска и власти из најнижег олоша других елемената образују злогласне „шуцкоре“, који врше најстраховитија недела. Тамнице су пуне Срба, и на дневном су реду велеиздајнички процеси. Заштите нема нигде; Србин је непријатељ, „змија коју треба у главу утући“, непоуздан елеменат. У колико не страдају у земљи, наше људе воде у препуне и прљаве казамате Арада, Марибора, Нежидера и других места, где гомилама мру и пропадају. Издан је општи налог да их све треба са-трти и уништити. Реч *ausrotten* добила је тада нову примену. Погана франковачка „Hrvatska“, у којој су радили, са одобрењем својих власти,

војни обвезници и повереници, писала је, незаплењена од полиције и од суда: „И у нашем кругу на нашем тиелу налази се сва сила крпуша, у сподоби Срба и Славо-срба, који нам продају груду и море, а ето и краља убијају! С њима морамо једном за увијек обрачунати и уништити их. То нек нам буде од данас циљ!“ Заменик земаљског поглавара у Босни и Херцеговини, д-р Никола Мандић, јавно је говорио 22. фебруара 1915. при доласку министра Кербера, у самој згради сарајевске земаљске владе, како ће цар дати да „моћни мач“ аустриске војске „размрска главу оне хидре у Београду која сипље отров“, да се тамо „онамошњи хајкашки народ, задојен мржњом, приведе заслуженој казни ради његовога погубнога роварења и ради недужно проливане драгоцене царске мученичке крви, па да се за увијек онемогући погубни његов уплив на сродни му дио житељства ових земаља. Само ће на овај начин без сумње успјети да се за вазда учини крај кобном великосрпском отровном процесу у овим земљама.“ Кад је тако говорио јавно и свечано први грађански чиновник једне покрајине, у пози поздрављача, може се већ мислити какав је био унутрашњи метод рада и шта се све чинило тамо где није имала да се мери свака реч! Настало је било, доиста, једно црно и тешко време. Али, наш свет се ипак одржао. Вера у Србију била је дубока и оправдана; нада у успех наше националне мисли стална и непомућена. Ако се мора и да мре, говорило се у најтежим часовима, мре се за један светао идеал и у друштву најбољих. Јер уз Србију је стало све оно што је у Европи доиста било најбоље и што се одувек борило за велика добра човечанства.

Србија је примила натурену борбу и ушла у рат, спремна на све. Аустрија је против ње била мобилисала осам корпуса и образовала три армије. Врховну команду над војском поверила је босанском поглавару, генералу Поћореку. Његов ратни план је био не да упада у

Србију са севера из Срема и Баната, него из Босне на Дрини, од Јање до Вишеграда. И то је требало да буде неко изненађење за српско војно водство. Претпостављало се да су сви српски планови за одбрану удешавани са мишљу да ће главни ударац бити уперен против Београда. Према Црној Гори упућени су мањи одреди, пошто је то ратиште било сматрано као споредно. Силна је била та војска аустриска, која је куљала према Србији са два железничка крака, из Тузле и Вишеграда, и делимично према Шапцу. Сва у новој беспрекорној опреми, свежа и млада, са огромним бројем топова и муниције и са потпуним провијантом. Доведени су чак и тиролски „ловци“, са њиховим белим цветом за кагама, лепи, стасити људи и сви страховито раздражени и жељни српске крви. На вишеградски фронт упућен је чак и онај батаљон Немаца, који се дотле налазио као посада у Скадру. Не треба крити да су многа српска срца задрхтала кад су видела ту војску. „Царевина је ово, — говорило се; — оваква сила још кроз Босну није пролазила, и њој одолети више је него невероватно.“

Али, Срби су одолели. Та прва и најсјајнија војска аустриска, све стални кадар и први позив, претрпела је један ужасан пораз, први, уопште, који је задесио у том рату, У великој битци на Јадру и Церу. од 2. до 6. августа, српска војска, под командом Степе Степановића, славно је дочекала и разбила ту војску, окаљану невитештвом у сваком погледу. Продирући у Мачву, та аустриска војска, као чопор избежумљених животиња, насртала је на све што је српско и свирепо мучила и касапила и старо и младо, жене и децу, здраво и кљасто. У шабачкој црквеној порти, где су прикупули заостало српско становништво, направили су читав покољ. У злочиначком насртању они су веровали да ће не само уништити Србију, него и све Србе, затрти српски нам траг и семе. Али, би суђено друкчије. Огорчен, ухваћен за гушу, уморени српски ратник напрегао је

своју још неистрошену снагу и треснуо је нападача о земљу. Силна царска војска нагла је у панично бегство. Са ону страну Саве видео је још кнез Виндишгрец заповедника четвртог корпуса, Лотара фон Хортштајна, како „избезумљен од страха“ напушта све и бежи, „пешке, без капе, без сабље“. У српске руке пао је велик плен, на 100 топова и близу 5000 људи.

Тај ударац освестио је аустриско војно водство. Дотле, њихови људи подцењивали су Србију и са подсмехом говорили о српским војницима „опанчарима“. Напад на Србију сматрао се да ће бити као каква војничка шетња. Сад су, међутим, и сувише осетили снагу тога ударца и постали много обазривији. Други напад спремали су већ много опрезније. Требало је спрати нанесену љагу и повратити посрнули углед. Прикупљена је нова војска, довучен нов материјал и са њима су почете нове операције, одмах у септембру месецу. Стање код Срба било је постало још теже него пре. Муниција беше утрошена готово сва, нарочито топовска; а примицала се зима, са хладним ноћима, док је војска била без довољно одела. Док је аустриска војска добијала силне резерве и њене чете могле да се смењују, српска војска није се више имала готово ниоткуда попуњавати, и поједине чете издржавале су месецима на извесним положајима. Па, ипак, Срби су се храбро држали, нарочито на славном Гучеву, Мачкову Камену и Црноме Врху. У октобру, потпуно изморена српска војска, остављена са по два топовска метка на дан, бива потиснута и мора да се повлачи. Њено повлачење, понекад са тежим губицима, иде све до иза Колубаре. Тих дана пада и Београд.

Аустриска војска, хотећи да што пре сврши и да српско повлачење претвори у панику, журила је свом снагом за Србима. Поћорек је поручивао да ће о Божићу бити у Сарајеву, као дефинитиван победник. Међутим, та журба постала је његова катастрофа. Трен није могао да прати трупе, нешто због те хит-

ње, а нешто што се услед киша беху разблатњавили путеви. Исто тако није могла да прати пешаке артиљерија, нарочито тешка. Зима је освајала, а њихови војници, не-свикли на зимско ратовање и недо-вољно опремљени за њ, губљаху по-требну живост. Осим тога, освајаше их и умор. Њихов људски материјал није ни издалека био раван српском, који је све ово подносио, јер је био свестан зашто се бори и јер је увек, читава живота, био свикао на на-поре и оскудевање. Срби примећују ту кризу аустријских војника, и кад им је, у исто време, преко Солуна стигла нова муниција, Врховна Ко-манда издаје наредбу да се пређе у напад. Прва армија, под заповед-ништвом Живојина Мишића, удара свом снагом на непријатеља, 20. но-вембра, на положајима Суворора, и потпуно пробија непријатељски фронт. Већ после осам дана непри-јатељ је пребачен преко Дрине, а 2. децембра ослобођен је и Београд. У тим тешким данима, када се још није знало на чијој ће страни остати победа и кад је сва судбина Србије била у питању, сишао је стари краљ у ров, међу војнике, да лич-ним примером покаже како се мре за отаџбину. Његова појава дубоко је дирнула све. Војници су са рет-ким самопрегором срљали у борбу и однели победу, која је досад нај-већа у свој српској историји. Огро-ман, непрегледан плен материјала и преко 30.000 заробљеника паде у српске руке, док су читаве гомиле лешина и разбијена кола и бацано оружје казивали расуло и пропаст једне царске армије. Као у каквој старој моралној причи, обест је била кажњена на највиднији и најосетљи-вији начин. Српски борац дао је овом приликом најдивнију сведоџбу својих великих вредности, колико бојних толико и моралних. Хвала, која га је обасула са свих страна, била је више него заслужена. Срп-ско име помињало се отада са при-знањем и штовањем као никад пре!

IV.

У Народној Скупштини у Нишу, 24. новембра 1914., донесена је

Војвода Степа Степановић.

једногласно ова значајна одлука: „Уверена у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свога светог огњишта и слободе, влада краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судбо-носним тренутцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања, које је, у тренут-цима кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца.“ Србија је и тада, у грчу једне судбоносне борбе, била ипак свесна своје мисије. Она није водила тешку борбу, да само спасе себе, него у исти мах да до-несе ослобођење и оном делу своје браће, која су била под Аустро-Угарском, као што га је годину пре донела браћи под Турцима.

У споразуму са српском владом образован је 1915. године Југосла-венски Одбор састављен већином из политичара и јавних радника из јужнословенских земаља под Аустро-Угарском. Он је поставио себи за дужност да ради у иностранству за мисао оснивања независне државе

Срба, Хрвата и Словенаца, стојећи на становишту да је то „један исти народ“. У својим актима они су објашњавали нашим савезницима, Русији, Енглеској, Француској, после Америци, а донекле и Италији, трагични удес својих саплеменика, које аустро-мађарска сила гони у братоубилачки рат. „Осам милијуна Југославена осуђено је да се бори против своје рођене браће и својих ослободитеља.“ Североамерички Југословени шаљу у јулу 1915. г. Николи Пашићу, председнику српске владе, депешу у којој изјављују: „У име наше заробљене браће у Аустро-Угарској, која немају прилике да се слободно изјаве и чије су нам мисли и осећања познати, а тако и у наше име, изјављујемо да сви Словенци, Хрвати и Срби сматрају борбу Србије својом и српски идеал својим сопственим идеалом.“

За време 1915. године, око уласка Италије у рат, на аустриској страни показивала се велика склоност да се са Србијом дође до сепаратног мира. Српска влада одбила је сва сондирања у томе правцу. У Нишу, 10. августа 1915., наглашена је понова српска решеност. „да борбу за ослобођење и уједињење српско-хрватско-словеначкога народа продужи уз своје савезнике.“

Такво држање Србије одлучило је Беч да понови још један ударац. Други моменат за одлуку новог напада на Србију био је тај што је трећи савезник Немачке и Аустрије, Турска, била нападнута на Галипољу, и силно кубурила са ратним материјалом. Да им се тај може несметано дотурати, морала се савладати Србија и преко ње установити веза. Аустрија није више ни помишљала да сама удара на Србију. Заузета на руском и талијанском бојишту, она није имала довољно војске за такву експедицију, а и да је имала, можда би се двапут предомислила. Ни Немачка, која је са своје стране пожуривала ту акцију, није могла да одвоји сувише велики број чета. С тога су обе тражиле новог савезника и добиле га у Бугарској. Овој се учинило да је сад, после победе Немаца и Аустријанаца

над Русима, дошао час да се освети Србима за Брегалницу и да добије не само оно што је онда изгубила него чак и оно на што је мислила да има „историско право“. У уговору, што га је склопила са Немачком и Аустријом, Бугарска је тражила и добила сву Македонију и сву источну Србију до Мораве. За борбу Аустрија и Немачка имале су да даду најмање шест, а Бугарска најмање четири дивизије. Видећи како се прошло у борбама са Србима, Бугари нису веровали аустриском војном водству, и изјавили су да неће друкчије у рат него под немачком врховном командом. Тако је за врховног заповедника изабран Макензен: онај исти који је тог пролећа и лета водио немачку и аустриску војску у офанзиви против Русије.

Савезници, Енглези и Французи, који су баш тада напуштали неуспешну борбу на Галипољу, беху обећали Србима помоћ и почеше се искрпавати у Солуну. Грчка, која беше савезник и у случају бугарског напада била обавезна да прискочи у помоћ, издаде у последњи час. Краљ Константин, зет немачког цара, збаци са власти министра председника, Веницелоса, који је хтео да изврши савезничку обавезу, и доведе једну готово чисту германофилску владу. Исто тако неутрална остаде и Румунија, која је, као и Грчка, била дужна да штити Букурешки Мир. Србија остаде тако сама, опкољена са три стране. Помоћ савезника није стизала, ма да јој се надало сваки час; а и кад је дошла, није допрла даље од прилепске линије. После четири године ратовања, искрвављена и нарочито ослабљена епидемијом пегавог тифуса, преморена и исцрпена, Србија је, ипак, била вољна да поново прими борбу. Она је упозоравала савезнике на мучка припремања Бугарске и тражила од њих дозволу да спречи бугарску мобилизацију. Савезници су, на жалост, веровали бугарским лажима. Дипломати у Софији уверавали су представнике Србији пријатељских сила како Бугарска не мисли да напада и преговарали су са

њима о условима, под којима би Бугарска тобож прешла на њихову страну. Кад је била потпуно спремна, Бугарска је показала праву боју и подло, као и увек, кренула у борбу. Србија сад није могла да прими борбу на три фронта. Дотле, њени пукови су се храбро бранили и на Сави и на Дунаву, и одбрана Београда иде у једно од најславнијих поглавља историје тога времена. Сам немачки непријатељ са признањем је говорио о српској војсци и њеној храбрости. Али, после бугарског напада та одбрана била је немогућа. Једини железнички пут, којим се Србија снабдевала, био је Солун-Ниш, а тај је пут од првог дана борбе са Бугарима био угрожен, а наскоро и пресечен. Морало се повлачити. Немци су надирали од Дунава моравском долином; Бугари са Тимока и преко Овчег Поља; Аустријанци са Дрине и Саве. Једини слободан пут за Србију беше преко Косова на Албанију и Црну Гору.

То је најстраховитија и најкрвавија и најболнија слика српске историје. Читава војска, у колико је преостала иза толиких борби, и велики део народа кренуо је у албанске врлети, да избије на море, и да се спасе од срамног ропства. Преостали ратни материјал гутао је бесни Дрим или се скрхавао у албанске провалије, само да не дође непријатељу у руке. У највећој зими, са пропалим и оскудним одећом, без хране, већ изморени тешким путовањима и маршевима дотле, наши људи кренули су у албанске кланце, да, изгладнели и прозебли, буду плен смрти и арнаутских пљачкаша. Невоље албанског повлачења једва се дају навестити. Језиви призори мучења и беде, слике умирања од глади, осећање пропадања и личног и општег, ломило је вољу, убијало енергије и доводило људе до очајања. Кад су избили на море, бедници су били више костури и сенке него људи, и добар део пропадао је ту или на острву Св. Вида, исцрпевши и задњу кап животне способности. Доста је само рећи да је од 8.000 младића, колико је кре-

Војвода Петар Бојовић.

нуло у једном ђачком одељењу из Призрена, на Виду издвојено као здраво само 326 лица. Да слика трагедије буде страшнија, треба додати да се ни савезници нису понели према Србима онако како би приличило њихој верности и после њихових патњи и напора. Италија је сматрала тај час као најподеснији да уцењује Србију за касније обрачунае. Чак према самом краљу Петру, који је превалио тај исти тешки пут кроз Албанију, поступало се без правих и дужних обзира. Он је био присиљен од Талијана да напусти Валону, и то у року који су они одређивали. Тек на енергичну интервенцију руског цара стигле су француске и неке италијанске лађе, да превезу на Крф и делимично у Италију остатке војске и грађанске избеглице.

Тај прелаз преко Албаније, изведен са толико напора и жртава, спасавао је част српској војсци. Њено начело било је: жив икад, а роб никад. Тај херојски подвиг само је подигао опште добро мишљење о великој моралној вредности српске

војске и донео јој признања не мање искреног од оног за време прошлих победа. Права величина, уосталом, показује се исто толико у падању колико и у добијању. Стара је истина да се прави јунаци и познају само на муци. То су Срби показали и својим Косовом и својом Албанијом. Сравните са тим бедну пропаст старог бугарског царства или држање Бугара после солунског пролома, па ћете се најбоље уверити каква је разлика између те две расе. Једно је витез и онда кад пада, а друго џебрак и онда кад добија!

Црна Гора се за време овога слома Србије држала веома бедно. Њена војска се, уопште, за читаво време овога рата, није истакла ни једном сјајнијом победом. Не, можда, с тога што она не би вредела, него с тога што није ваљало њено водство. Једна ружна љага у њеној новиј ј историји биће женско упуштање Ловћена, који је, ма да са онако владајућим положајем, заузет од Аустријанаца са мање жртава него ма које мачванско село. Цетињски двор, односно синови кнеза Николе, имали су неких својих ружних рачуна са Аустријом, и нису зазирали чак ни од издајства народне ствари. Да би се спасла, Црна Гора је понудила сепаратан

мир, а није хтела да иде за примером Србије. У јеку успеха према Русији и Србији, Аустријанци су били подигли главе, и на црногорску понуду, која је претпостављала частан мир, одговорили су условима који су били срамни и понижавајући. Црногорска војска имала је бити разоружана и делимично интернирана; а Аустрија ће, преко црногорског подручја, водити своје даље операције. Управу у земљи вршиће аустро-угарски заповедници, а све тврђаве, пристаништа, и железнице заузеће аустриска војска. Сам цар Фрања Јосиф дао је наредбу да се, при преговорима о миру, очува Црној Гори само „привидни суверенитет“. Краљ Никола је у последњи час напустио Црну Гору и није потписао тај мир, који би ударио крст на сав његов рад од педесет година. Али, на Цетињу је остао његов син Мирко, и тај је испунио, са преосталим члановима владе, срамне обавезе натуреног уговора. Црна Гора била је тим обрукана и пред светом и пред својим савезницима, без кривице свог честитог народа, који је и вољно мро за велику идеју и био спреман и на даље жртве. То је била последица несрећног самовољног режима Краља Николе и његове породице.

ОСМИ ДЕО

ПОБЕДА

I.

На Крфу, обилатије помагана од савезника него пре, српска војска почела је да се опоравља и после тога да се реорганизује. Ма да тешко ослабљена, управо десеткована, она ипак не остаје неактивна. Савезници су створили, под командом генерала Сараја, јак одбранбени фронт у јужној Маћедонији, испред Солуна, и одатле су сузбијали даље напредовање Немаца и Бугара. Тај фронт, мислило се, послужиће једном поново као база за нове операције. У савезним земљама било је мишљења да је тај солунски фронт после пропасти Србије постао сувишан и

да би се војска, ту заузета, могла корисније употребити на опасним местима западног фронта. Србији је, међутим, било много стало до тога да се тај фронт одржи. Док је њега, било је наде да ће почети и непосредна акција за спас Србије; са њим, ту на домаку отаџбине, биле су и везе са њом непосредније. Ако се напусти солунски фронт, развејаће после и њих на све стране света, као бродоломнике, и они ће се осетити два пута више као бескућници. Ради тога, српска влада ради свима средствима да увери савезнике о потреби остајања на томе месту, и, ма да тешка срца, пристаје поново

да тамо доведе у борбу и преостале своје чете. Захваљујући францускоме министру председнику, Бријану, и после генералу Гијому, српско схватање примљено је и солунски фронт је одржан.

Престолонаследник Александар, који је почетком 1916. био у Енглеској, Француској и Италији и радио живо да се што интензивније помогне српска војска и народ и развије солунски фронт, упутио је, пун поноса, 7. априла својим војницима, између осталог, и ове речи: „Наши моћни савезници и пријатељи, дивећи се неустрашивом и витешком држању Србије, ценећи небројене жртве српскога народа и признавајући му зрелост и способност за државни живот и културни развитак, сад су готови и вољни да нас у овој великој борби снажно помогну, да Србију створимо Великом, те да обухвати све Србе и Југословене, да је учинимо силном и моћном Југославијом, која ће оправдати до сад принете жртве и одговорити захтевима новог доба, које ће настати по свршетку овог великог и крвавог европског рата. Овим нашим јуначким подвизима углед Србије подигао се до висине која је завидна и за много веће, много јаче и старије државе; моја узданица није само испунила очекивање наших силних и моћних савезника и пријатеља, она их је далеко надмашила, и поред њихове захвалности и признања на крваво чело српског ратника спуштен је венац најлепших похвала и од наших противника.”

Године 1916. обрнула се ратна срећа централним силама. Насртања Немаца на Верден, изведена са огромним жртвама, остала су потпуно безуспешна; код Луцка извршио је генерал Брусилов снажан пролом аустриског фронта и убрзо далеко потиснуо њихову и немачку војску. У августу беше и Румунија, после дугог оклевања, ушла у рат против централних сила и Бугарске и Турске. Активност беше оживела на свима фронтима. Са тим општим напредовањем креће се и солунски фронт. Генерал Сарај, који је располагао малим бројем опера-

Споменик војводи Живојину Мишићу.

тивне војске, беше предузео опасно дело напредовања од Верије према Битољу. У тој акцији учествовала је и српска војска, и то и опет са старим полетом и прегалаштвом. Требало је свршити готово немогуће дело: освојити високе и добро утврђене и упорно браћене висове, који доминираху битољским положајима. Ма да десеткована, српска војска не жали жртава и насрће неодољиво. Њени јуриши на Кајмакчалан, на висину од 2.525 метара, чине један од задивљавајућих подвига војне историје. Сам непријатељ то признаје речима без резерве. Захваљујући тим напорима и жртвама од готово 6.000 онеспособљених војника, Срби односе победу, освајају Битољ (6. новембра) и ослобађају први део своје напаћене отаџбине.

Догађаји после тога спутали су активност српске војске за извесно

време. Русија беше на рубу пропасти. Цар је био слаб и поводљив; нарочито се истиче фатални утицај, који је на њ вршила нервозна и сујеверна царица, а преко ње неки пустилов Распућин. Војска је претрпела страховите губитке због несавесне управе и лоше организације, и у њој је владало велико незадовољство што без потребе, масом својих жртава, мора да изравнава недостатке опреме. Интелигенција у позадини није била на висини свога задатка и подржавала је пламен револуције, који је Немачка распиривала свима средствима. Кад су последице рата притискивале све јаче, незадовољство је узимало све више маха и све опаснији карактер. Водећи кругови нису то разумевали и нису уопште знали да стварима даду колико-толико природан ток. У пролеће 1917. избила је најпосле револуција и убрзо, услед апсолутне неспособности водства, она је обухватила сву земљу, унела расуло и завршила страшним бољшевичким хаосом. Судбина Русије, главног и најискренијег пријатеља Срба, имала је много утицаја на српско питање. Ма како да су биле велике симпатије и Француске и Енглеске и Америке за нашу ствар, оне никад нису достизале онај степен готовости на сваку услугу, коју су Срби наилазили код своје словенске браће.

Неодређени положај Русије имао је свог утицаја и на савезнике. За лето 1917. предвиђала се општа офанзива са њихове стране против централних сила. Изгледа да су припреме за то биле потпуно готове. Због рускога слома та офанзива није успела; на истоку, она се претворила у дефинитиван руски пораз, а на западу имала је само мали локалан значај. У јесен, шта више, Италија је страховито тучена и са Соче бачена је њена војска чак на Пјаву. Срби, због овако неодређене ситуације, нису те године улазили ни у какве веће војничке акције; штедели су своју снагу за сваки случај.

II.

У јулу 1917. дошло је на Крфу између г. Н. Пашића, председника

српске владе и г. А. Трумбића, председника Југославенског Одбора до такозваног Крфског Пакта. Том приликом је свечано наглашено „да је овај наш троимени народ један исти по крви, по језику говорном и писаном, по осећањима свога јединства, по континуитету и целини територије на којој неподвојено живи, и по заједничким животним интересима свога националног опстанка и свестраног развика свога моралног и материјалног живота. Идеја о његовом националном јединству никада се није гасила, ма да је сва моћ, умна и физичка, националног му непријатеља била управљена противу његовог јединства, његове слободе и националног опстанка“. После тога је утврђено да ће сва три народна племена образовати једну заједничку државу, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, „с јединственим територијем и јединственим држављанством“. Крајем истог месеца примио је тај пакт и Црногорски Одбор, „налазећи да Црна Гора овим ратом завршује своју улогу као засебна српска држава и да јој, као таквој, доследно свему, предстоји само улазак у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца“. Као одјек тих изјава долази 3. децембра 1917. објава једног дела српских и хрватских посланика на загребачком сабору, који су тражили мир, што ће „гарантовати... јединственому народу Хрвата, Срба и Словенаца потпуну слободу државнога, културнога и господарскога живота и напретка“.

После тога почињу у бившим аустро-угарским покрајинама живљи покрети за организацију народних снага. Помишља се на образовање једног Народног Већа, као врховног органа за народне послове. Ради тога се састају у Загребу 2. марта 1918. сви важнији народни представници из Босне, Далмације, Хрватске, Словеније, Истре и Међумурја, да створе извесне закључке у том правцу. Њихова изјава, дана том приликом, апсолутан је одјек Крфског Пакта, ма да, из разумљивих разлога, није смела рећи све оно што се и тамо садржи. Али, и она је говорила јасно: „стојећи на становишту на-

роднога јединства, те ослањајући се о начело народнога самоодређења (народни представници) траже своју народну независност и на демократским темељима уређену државу Словенаца, Хрвата и Срба“.

III.

У марту месецу 1918. беше почела страховита офанзива Немаца на западном фронту. Русија је била сатрвена унутрашњом борбом, расцепљена у више независних покрајинских република, и натерана да у Брест-Литовском прими мир, који су јој диктирали централни савезници. Ослободивши се опасности са те стране, Немачка беше напрегла све силе да извојује победу на западу, против Енглеза и Француза, пре него што стигне помоћ Америке, која је прошле зиме ушла у рат. Њени ударци били су страховити; војска коју је она прикупила тамо, била је ваљда најсилнија коју је икад свет запамтио. Али, и њени противници беху силни. Све што је Француска могла дићи изведено је у бојне редове; Енглеска је слала на два милијона својих ратника; американска је помоћ пристизала. Најмодернија средства технике беху стављена у службу рата; брда од муниције нарасла су иза бојних линија; авети аероплана беху у сталној акцији. Од марта до јула месеца, у три маха покушавали су Немци свом снагом да пробију фронт; у сва три маха узалуд. У јулу месецу, бацивши у борбу своје дуго чуване резерве, главнокомандујући западне савезничке војске, маршал Фош, прелази у офанзиву и убрзо потискује немачке армије на свима линијама. Августа месеца немачко узмицање не може да се ничим више задржи, и пораз њихове војске постаје само питање које недеље.

Са општим покретом на западу спрема се грозничаво и офанзива на солунском фронту. Гомила се муниција и повећава артиљериски парк. Савезници доводе нове чете. И српски редови попуњују се лепим бројем добровољаца, међу којима су у највећем броју Херцеговци и Личани. Дobar део наших људи био је дошао

из Америке, спреман да понуди свој живот и услуге отаџбини у најодсуднијим часовима њене историје. Већ јуна месеца на солунском фронту беше искупљено на 28 пешачких дивизија, међу којима 6 српских. Врховну Команду целе војске имао је француски генерал Франше Д'Епере, један од успешних заповедника са Марне; српском војском заповедао је, поред престолонаследника Александра, већ на Сувору прослављени војвода Живојин Мишић. После солидне припреме, одлучило се да српска и француска војска покушају пролом непријатељскога фронта на јако утврђеној линији Соко — Добро Поље — Ветерник. То је требало „да пресеке непријатељске комуникације како према Битољу тако и према Вардару, и да предвоји XI немачку од I бугарске армије на истом месту где су се оне једна на другу наслањале“. 14. септембра почела је оштра канонада из 600 топовских грла, а 15. је учињен страховит пробој бугарских положаја. После првог изненађења, Бугари су давали очајан отпор; али, силној навали српских и француских трупа нису могли да одоле. У повлачењу они се гуше и закрчују путеве; док из ваздуха туку савезнички аероплани и наше брдске батерије, а за њима снажно јури српска коњица, „која је са нестрпљењем тражила прилику да се одликује“. Општа је жеља не дати противнику да се прибере и одмори. Промом треба претворити у потпуну победу и скрхати непријатеља до краја. Наредба савезничкој војсци гласи: „Маршовати без одмора, до крајњих граница људске и коњске снаге“. Раздвојена, тучена и деморалисана, бугарска војска не може да прими на се теже дужности. Већ после дванаест дана борбе она нуди преговоре и ускоро потпуно капитулира. 4. октобра абдицира краљ Фердинанд и срамно бежи из Софије и Бугарске. На тај начин избачен је из строја први члан четворног савеза централних сила: вероломни и грамзиви Бугарин. Он је кажњен за свој братоубилачки и мучки подвиг; али, још увек не онако како је заслуживао ради својих силних зверстава, извр-

шених над голоруким становништвом Србије. Србин је био задовољан што је видео свог старог непријатеља згажена и повијене главе; али, његова племенитост није му дала да чини нечовештва и да до краја черечи једну словенску земљу. Благородство, којим су Срби прешли преко многих недела својих душмана и ту и на другим странама, угушујући свој инстинкт освете, чини једну од најлепших особина њихове душе и показује код њих једну јаку и часну духовну победу.

Пробој солунскога фронта и пад Бугарске имали су огроман утицај на даљи ток рата. Брзо доведене немачке и аустриске чете нису могле да зауставе српско надирање, јер нису имале времена да се довољно групишу на једном месту, и што је још важније, нису више имале праве моралне снаге за успешну борбу. У војсци Срба и Француза они су осећали победника и знали да је њихов отпор једна узалудна жртва више. Они су се с тога брзо повлачили, уништавајући само за собом сва саобраћајна средства, нарочито железнице и мостове, да би тим успорили српско напредовање.

Пораз Бугарске појачао је општу клонулост код већ заморене Аустрије и отворио очи свима у Немачкој. Савезници ће, знало се, избити кроз који дан на Дунав и поћи даље. Ко ће им дати прави отпор, ако хтедну јурнути у Мађарску? Откуд довољно снаге за један нов фронт, кад се и онако једва издржава на западу? Бугарски слом, говорило се у Бечу, почетак је краја. Без наде да се положај може поправити, изгладнели, изнурени, сасвим исцрпени и војнички надјачани, Немци су осећали да су пораз и слом неизбежни. Тада је пала крилата реч: „Боље и крај са страхотама, него страхоте без краја.“ И општа је жеља била да се што пре склопи мир. Аустрија, која тражи начина да спасе себе, жури прва и нудећи сепаратан мир одваја се од Немачке. Цар Карло објављује манифест својим народима, обећавајући у њему федерализацију Аустрије. Али, све то стиже касно. Победни клик Белога Орла већ се наслућивао

на Сави и Дрини. Осим тога, председник Северно Америчке Уније, Вилсон, одговорио је аустриској влади да он не може преговарати са њом на бази аутономије за Чехословацике и Југословене, пошто је прве признао за ратујућу страну и по том за државу, а код других налази да су њихове „народне тежње за слободом праведне“. 6. октобра дало је и Народно Веће, састављено из свих јужнословенских крајева Аустро-Угарске, ову свечану изјаву: „Тражимо уједињење целокупног нашег народа Словенаца, Хрвата и Срба, на читавом његовом етнографском територију, без обзира на ма које покрајинске или државне границе, у којима данас живе — у једну јединствену, потпуно суверену државу“.

Догађаји су се после развијали муњевитом брзином. Распад Аустрије вршио се много брже него што се очекивало и много бедније него што би ико могао да замисли. 10. октобра одговорила је њена влада да прима Вилсонове поруке и да је спремила све „да народи Аустрије и Угарске у будуће могу посве несмотрено одредити и провести свој будући развој према властитој жељи“. Другим речима, Аустрији је била дошла душа у подгрлац и она је потпуно капитулирала. Катастрофа је била неотклоњива. Већ сутрадан проглашена је независност Чешке на једној, а Хрватске и Славоније на другој страни. Хрватски сабор донео је тај дан одлуку: да је вољан ступити у заједничку државу Срба, Хрвата и Словенаца, потпуно суверену, која ће се протезати „на читавом нашем народном територију од Соче тамо до Солуна“. У исти мах проглашава се независност Мађарске, не би ли се у последњи час, на тај начин, спасла од заједничке судбине Немачке и Аустрије. Династију Хабсбурга напуштају чак и аустриски Немци. Последњи цар, Карло, остављен је у Шенбруну сам; остале надвојводе хитају да се са својим благом што пре дочепају швајцарске границе. Ниједна рука не маче се у одбрану „стародревне династије“: напуштен и срозан последњи цар тужно

Александар, краљ уједињених Срба, Хрвата и Словенаца.

посматра како пролази, „gloria mundi“ и полази сам у иноземство, исто толико сигуран за живот колико и за престо. Брзо за њим долази на ред и некад силни и неприступни Вилхелм I. Крајем октобра слом централних сила био је потпун, и оне су погнуте главе чекале диктирање мира.

Српска војска стигла је, међутим, на Саву, Дунав и на Дрину, са победом на својим заставама, а пред њом су бежале распршене, обезглављене и деморалисане аустриске чете. Поздрав браћи ослободитељима био је са свих страна више него срдачан. У српској војсци гледала се залога за мир и ред; а у победним српским заставама гаранција за слободу. Са свих страна српске чете су зване раширених руку. Босна је послала посебну депутацију пред војводу Степу Степановића; изасланици из Хрватске и Славоније ишли су по њих све до Ваљева. У Сплиту долазак српске војске претворио се у једно неописано, ретко дирљиво народно весеље. Сан толиких векова био је остварен. Победом је била докончана једна велика епопеја народног прегалаштва. Велика мисао народног уједињења, највећи идеал наших родољуба кроз читав ток историје, постаде свршено дело. 18. новембра (1. децембра) оно је добило и формалну санкцију, кад је престолонаследник Александар објавио:

„У име Његовог Величанства Краља Петра I, проглашавам уједињење Србије са земљама независне државе Словенаца, Хрвата и Срба у јединствено краљевство Срба, Хрвата и Словенаца“.

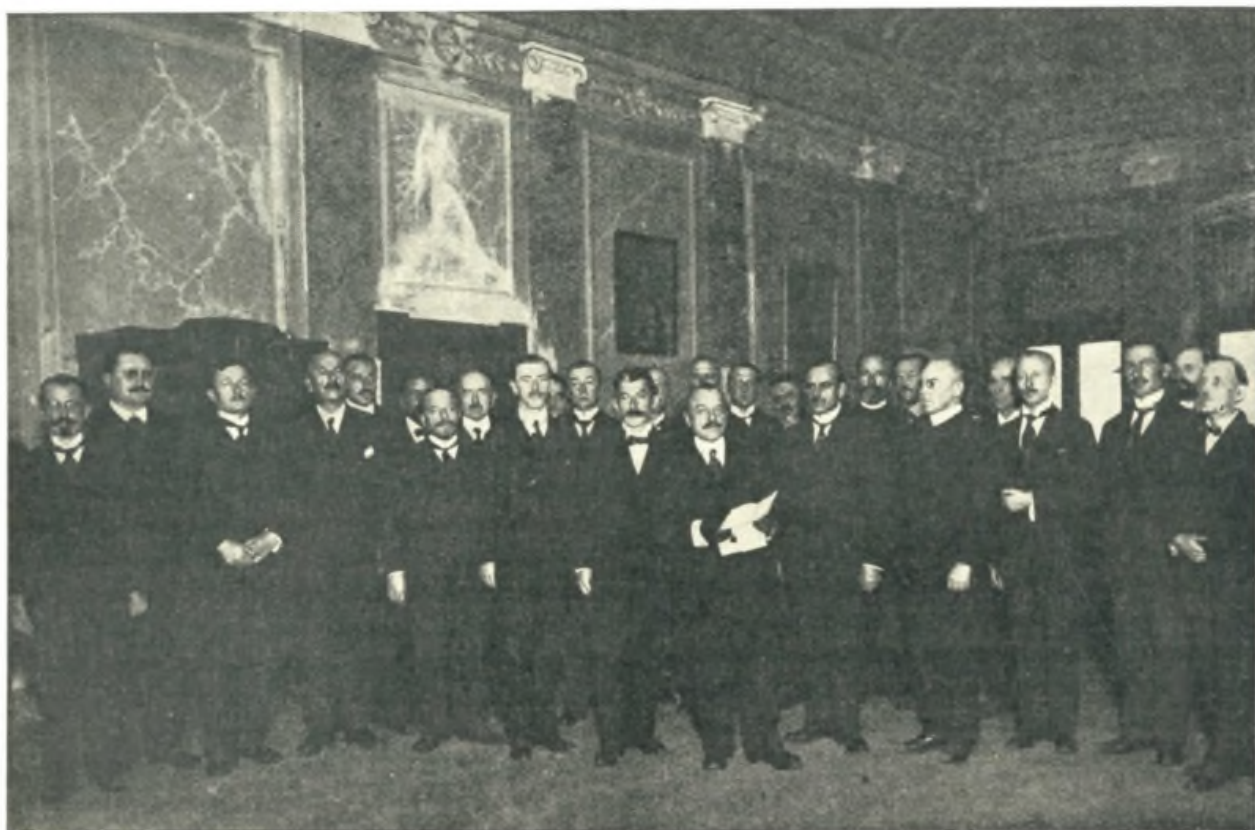
Независно од Народног Већа прогласили су своје уједињење са Србијом Црна Гора и Војводина. На великој Народној Скупштини у Подгорици, 13. новембра, донесен је закључак да Црна Гора збацује са престола свога дотадашњег краља и његову династију и да се уједињује „сбратском Србијом у једну једину државу под династијом Карађорђевића“.

Београд, стари и поносни град на споју Саве и Дунава, о који су се вековима биле царске битке, постао је престоница уједињене отаџбине.

Улога Србије у томе великоме напору за народно уједињење била је стално најактивнија и најтежа. Од ње је управо све зависило. У њеној државној творевини постављен је уопште основ стварању народне мисли. Са њом се та мисао развијала и јачала. Из њене крви, после косовске катастрофе, развио се митски цвет гусларске песме, која је у својој трагичној херојској етици однеговала читаве нараштаје народа и деловала добрим делом све до наших времена.

Док није створена нова Србија XIX века, мисао нашег народног ослобођења, ма да увек жива, није никако могла да добије неки одређен свој облик. Спас се чекао час од папиних акција и крсташких похода против Турчина, час од Аустрије, час од Пољака, а час од Русије. У тим комбинацијама, природно, српско становиште увек је морало да се подешава по другима и да стално добија подређен значај. Отуд је у њима свако решавање бивало више делимично и стално је носило карактер тежњи само у једном правцу. Са друге стране то апсолутно ослањање на другог убијало је веру у властиту снагу и за дуго спречавало народне енергије да саме пођу за својом звездом.

Од Карађорђевог Устанка српско питање добија одмах други значај. Срби постају сами себи циљ; јасно обележавају своје дуго ношене, чисто националне тежње, и борбу за ослобођење схватају само као једну етапу у борби за народно уједињење. Неуки, још недовољно вешти, у тешким часовима неравне борбе, још и у моралној кризи, они ипак израђују национални програм у свесности која неоспорно доказује да је национално осећање било у крви свих тих великих прегалаца, и у сбилности, којој, што се Срба тиче, није требало ни доцније великих исправака. Осим тога, стварањем Србије и њеним радом на ширењу граница према једноплеменом подручју турске царевине, српско питање долази пред Европу, намеће се само и о њему мора да се води рачуна. Русија има сасвим друкчију балканску политику

Народно Веће у Београду 1. децембра 1918 године подноси захтев за уједињење са Србијом

од времена Карађорђева и Милошева него пре тога када није било српске државе; Аустрија исто тако. Стара је истина да се не броји онај кога нема. Са српском државом било је исто тако.

Колики је значај Србије био за наше национално питање види се најбоље по овоме. Како се Србија развијала, тако се јачало и оно; попуштањем Србије одмах је и оно добијало слабији вид. То није долазило отуд што би Србија материјално хранила активност Срба ван граница, него просто с тога што је општа вера у Србију, морална наша снага, бивала јача или слабија према развоју тамошњих прилика. Од Доситеја, Србија је за све остале Србе, сем Црне Горе и њених непосредних суседа, била „мајка наша мила“ и на њу су биле уперене све очи. Кад њу тиште Милошеви зулуми; кад се ту воде љуте борбе око устава и први народни људи лете под скут београдског паше, онда, природно, одушевљење за њу бива слабије. Али, кад она развије барјак, Срби са других страна немају други предмет свог одушевљења и нада. Најбољи

пример за то даје култ кнеза Михајла, који је чак прешао и ван српских кругова. Није ли за њ певао Хрват Петар Прерадовић, иначе аустриски пуковник у то доба, како поред мртва кнежева тела лежи читав поворка „њихових нада“?

Србија је, одиста, и онако мала, каква је била после великих напора Карађорђевих и Милошевих, водила у XIX веку два рата, да оправда наде своје потлачене браће. Први је био 1848., кад је она својим четама суделовала у борби војвођанских Срба, а други 1876.—1878., кад је пошла да ослобађа Босну и Косово. Од Берлинскога Конгреса, који је у главном погодио Србију и натерао је, због тешких унутрашњих криза, на дуг период пасивности, наше национално питање не може да дође до свог пуног израза, ма да га истиче Црна Гора и ма да је народна мисао основна идеја великог дела српскога народа. Иде се чак дотле да се удешава понашање и према тој пасивној Србији. С тога што она води аустрофилску политику и што има са дунавском монархијом војну конвенцију, код једног дела наших људи

јавља се мисао: не би ли можда било мудрије стварати своју националну државу са Аустро-Угарском заједно, него против ње. Јер без Србије, то је знао сваки, нема успешне активне српске политике.

Значај тога сазнања видео се најбоље после нестанка династије Обреновића. Када је под краљем Петром пуштено народу да сам води своју политику, без унапред спремљених окова, она се на обе стране, и код слободних и неослобођених Срба, кретала само у једном правцу. Активна Србија електризовала је све остало Српство, које јој је, са пуном оданошћу, дало улогу вођа. Без Србије сва наша политика остала би локална појава. Она је својим енергичним ставом подвукла значај анексионе кризе и направила од ње европско питање првога реда. Само њеном активношћу дошло је српско питање пред Европу и добило значај ствари која мора да се решава у интересу сређивања прилика на Балкану.

Најпосле, и највише, она је кренула велико дело народног ослобођења и уједињења и дала за њ далеко највећи број жртава. Четвртина њеног становништва пропала је у времену од 1912.—1918. године од рата, болести, албанских напора и услед непријатељске окупације. Пао је цвет њене омладине, оно најбоље и најчеститије што је вољно узидало своје животе у велики град слободне отаџбине. Природно је с тога да њој припада не само највећа захвалност свих доцнијих покољења, која ће уживати плодове ове победе, него и то да она треба и заслужује да буде и највиднији знак наше државне заједнице.

*Само буктињама збори се кроз тмине:
У зрцалу мача будућност се слика:
Преко палих иду путеви величине:
Слава, то је страшно сунце мученика!*

V.

Несумњива заслуга за један део ових великих успеха Србије и српскога народа припада и њеноме седоме краљу, Петру Ослободитељу. Његово име остаће, без сумње, најсветлије у историји нашега народа. Откако постојимо, ми нисмо постигли већих успеха. Душаново царство било

је обимом мање и мање национално; Тврткова држава, Петровој ближа по свом саставу, једва је била за половину данашње краљевине. А што је још епохалније за значај Петрове владавине — то је чињеница: да њим почиње наша нова „таблица вредности“, сасвим ново поглавље националне историје, у заједничкој судбини читавог народа Срба, Хрвата и Словенаца.

Успеси краља Петра долазе, у главном, из два разлога. Први је био његова непомућена вера у будућност нашег народа. Његови непосредни претходници били су лишени тога оптимизма и све вртоглавице њихове политике имају своје разлоге понављати у томе недостатку. Краљ Милан, који је доживео и запенушеност српске романтике и малодушну реакцију после Берлинскога Конгреса, био је клонуо већ у првим годинама. По њему, Србија није имала чему много да се нада: бачена између Русије и Аустрије, њу ће кад тад пригњечити једна или друга, свеједно у ком облику. Уосталом, и иначе је за њ било питање да ли се она уопште може одржати као онако мала и средствима оскудна јединка. Он чак не верује ни у будућност њеног дефинитивног сређивања и једном приликом говори аустриском посланику да у његовој земљи неће бити реда док је Аустрија не поседне. Природно је онда да таквоме владоцу недостаје потребни замах националног прегнућа и да се под његовим водством тешко даду кренути дела херојских димензија. Треба само сравнити његово држање иза Сливнице, кад је као врховни заповедник војске, у цвету мушке снаге, само немоћно кршио руке и добивао хистеричке наступе, са држањем краља Петра, седамдесетогодишњег старца, у битци на Руднику, у много очајнијој ситуацији, па да се види сва разлика између природе те двојице владалаца и да се нађе прави кључ за разумевање успеха једног и неуспеха другог.

Други разлог успеха краља Петра у том је што се никад није ставио у опреку са народном вољом. Строго уставан владалац, он је пу-

стио да народ располаже сам својом судбином, а своје понашање удешавао тако да одговара правом схватању и потреби земље. Миран и одмерен, он није преламао одлуке, ни „гонио“ догађаје, нити је икад покушао да току ствари, ма у ком облику, да личну ноту. Несрећа Србије и последњих Обреновића била је понајвише у томе што је то доба било сушта противност Петровом. За све време своје владавине краљу Петру није требало ни једног државног удара, који су били постали периодична манија задњег Обреновића.

Са те две своје особине краљ Петар је значао огроман напредак за Србију и успео је да постане општа симпатија целог народа. Као неким унутрашњим плебисцитом срдаца, он је био одређен да једног дана, неоспорен и као митски лик, дочека славу опште народне победе.

Што у својој тесној борби према Аустрији није остала осамљена, Србија има много да захвали режиму краља Петра. Краљ Милан, као огорчен противник Русије, био се сав предао Аустрији, не видећи од тога никакве стварне користи. У последњим годинама прошлога века и на почетку овога века, дипломатски углед Србије и њен међународни положај били су готово ван икаква озбиљна рачуна, а њена снага чинила се тако бедном, да је за једну вланичанску столицу у Јужној Србији морала да ради по неколико месеци и да чак и за то тражи посредовање великих сила. Да не би били неправедни према Милану и његову времену, ваља приметити да је долазак краља Петра пао у веома згодан час и у једном епохалном прелому европске политике. Бачена из Манџурије, Русија је поново обратила пажњу питањима блискога истока. Још крупнији значај имало је приближавање Енглеске Русији и Француској. Германском надирању према истоку јављала се природна брана у једној јакој и независној држави Јужних Словена. Док је Солисбери 1887.

честитао краљу Милану „на храбром и верном одржању савеза са Аустријом“, дотле је 1908. Едуард Греј најсрдачније подупирао српске протесте против бечког поступка у анексији. У подели великих сила Србија се природно нашла на страни Антанте („привезала свој мали чамац за њезин брод“), као оне групе која је била вољна да је заштити и да јој гарантује испуњење народних аспирација. Краљ Петар је својим старим везама био већ од раније на страни Русије и Француске. Тамо веома лепо примљен, он је верно држао савезничку реч кроз најтежа искушења и са чашћу подигао и осветлао своје оружје, бранећи не само своју драгу Србију, него и доносећи слободу свему народу Срба, Хрвата и Словенаца. Дуго оспораван као краљ једне сељачке и мале земље, он је, наслоњен на свој мач, могао са поносом гледати како се пред њим котрљају круне некад силних Хоенцолерна и Хабсбурга, и да са свешћу о великој будућности свога народа мирно положи главу на вечни одмор тамо на врху Опленца, у срцу своје Шумадије.

Све ово велико што данас имамо, постигнуто надчовечанским напорима, остаје као аманет млађима, да га развију и употпуне. Дижући се на нама, она, природно, треба да се попну више од нас. Ми мирне савести можемо рећи да је мало који нараштај дао својим наследницима веће од оног што ми остављамо. Оцењивати у томе удео појединаца или појединих области тешко је. Али, једно је несумњиво: улога Србије у том правцу била је и најтежа и највеличанственија.

Ако човек сме да ставља жеље за будућност, онда је само једна: да у душама новог нараштаја буде увек довољно разумевања и, по потреби, следовања примеру неминовне и вечите Велике Србије!

ИСКЉУЧИВО ПРАВО ПУБЛИКОВАЊА И УПОТРЕБЕ СЛИКА УНЕСЕНИХ У ОВУ КЊИГУ ИМА САМО
УПРАВА НАРОДНОГА ДЕЛА У БЕОГРАДУ.

